Kharepatan Panchkroshi Shikshan Prasaraka Mandal Sanchalit
ARTS & COMMERCE COLLEGE ,KHAREPATAN
Tal. Kankavali, Dist-Sindhudurg, Tel- (02367)242231
(Affiliated to Mumbai University No.ICM/ I/ 558/2012-13

O.W.NO.- DATE-

3.3 Reasearch Publication and Awards

3.3.3 Number of books and chapters in edited volumes /books published and papers published in national /international conference proceeding per teacher during last five years

Year : 2018-19

Your faithfully

Principal
Arts and Commerce College, Kharepatan
A /p. Kharepatan, Tal. Kankavali,
Dist. Sindhudurg.

कोकण इतिहास परिषद

नोंदणी क्र.महा/२४०८/१० ठाणे, महा/२०६६६/२०११/ठाणे

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, वैभववाडी

येथे संपन्न झालेल्या कोकण इतिहास परिषदेच्या ७ व्या अधिवेशनात
सादर झालेल्या निवडक शोधनिबंधचा संग्रह

शोधनिबंध संग्रह

(खंड-७)

आयोजक

पीपल्स् एज्युकेशन सोसायटी, मुंबईचे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,महाड

(कला, विज्ञान व वाणिज्य)

ISBN 978-81-927331-2-8

पृष्ठ क्र.

६. डॉ.काकासाहेब तथा विठ्ठलराव वराडकर : एक शिक्षणप्रेमी, समाजसुधारक - प्राचार्य श्री.गिराशी ध्वजेंद्र विठोबा १२८
७. प्राचार्य बॅ.बाळासाहेब खर्डेकर - डॉ.व्ही.ए. देऊलकर १३६
८. राजापूर तालुक्यातील पर्यटन स्थळे - प्रा.संदीप पुंडलिक ननावरे १४१
९. सिंधुदुर्ग महिला सक्षमीकरणाचे एक माध्यम - महिला बचतगट - प्रा.एस.आर. पोखरणकर १४५
१०. थिबा राजाचे रत्नागिरीतील वास्तव्य-एक दृष्टीक्षेप - प्रा.पंकज घाटे १५३
११. गोव्यातील भाविण प्रथा: एक सामाजिक अभ्यास - प्रा.डॉ.वंदना द. व्हटकर-शिंदे १६०
१२. सिंधुदुर्ग जिल्ह्याची पर्यटन क्षेत्रातील वाटचाल - प्रा.एन.यु. रासम १६६
१३. गुरुवर्य शंकरराव पेंढारकर यांचे क्रांतिकारी व शैक्षणिक कार्य - प्राचार्य डॉ.ए.डी.कांबळे १७२
१४. गुप्तक्रांतीकारी चळवळीत रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचे योगदान - डॉ. व्ही. जी. भास्कर १७८
१५. आज सर्वांना मोडी लिपी शिकणे ही काळाची गरज - श्री.मधुकर पांडुरंग घाडीगावकर १८३
१६. चिंचणीतील अज्ञात क्रांतीकारक: छोटू भाना - प्रा.प्रेरणा शैलेद राऊत १९२
१७. Women in Individual Satyagraha from Thane District - Mrs. Sailee Pimple १९८

खालील शोधनिबंधाचे वाचन झाले

१. मराठे कालीन कोकणातील विवाह समारंभ - डॉ.अशोक पाटील
२. आगरी समाज भूषण प्राचार्य बाळासाहेब म्हात्रे - डॉ.अलका कदम
३. कोकणामध्ये रत्नागिरी जिल्ह्यातील - सुदीप पवार
४. गड किल्ले - प्रा. कांचन राठोड
५. कोकणची खाद्य संस्कृती
६. कोकणप्रांत - नवनिधी, यशवंत हळदणकर
७. कर्नाटकातील यक्षगान व दशावतार - प्रा.अलका भतकर
८. चिंचणीतील अज्ञात क्रांतीकारक - छोटू माना
९. Women in Individual Satyagraha from Thane District - Mrs. Sailee Pimple

ISBN 978-81-927331-2-8

या लढ्यात भाग घेण्यासाठी नावे नोंदवावी, असे हिंदू महासभेने आव्हान केल्याने सरांनी आपले नाव नोंदविले. मुंबईतून १०० प्रतिनिधी पाठविण्याचे ठरले. म्हणून सर्वजन मुंबई येथून २० डिसेंबर १९४१ रोजी सायंकाळी बोरीबंद स्टेशनवरून आगगाडीने जाण्यास निघाले.

त्यानंतर या स्वातंत्र्य लढ्यात सरांनी पदार्पण केले. राजकीय जीवनात नवखे होते. त्यांची इतर व्यक्तींशी ओळख नव्हती. प्रत्येकांच्या मनात स्वातंत्र्यासाठी जगायचे व स्वातंत्र्यासाठी मरायचे हेच ध्येय निश्चित झाले होते. २३ डिसेंबर रोजी रात्री ८.०० च्या सुमारास आगगाडी 'भागलपूर' स्टेशनवर पोहचताच, लढ्याला तोंड फुटले. स्टेशनवर पोलीस बंदोबस्त ठेवण्यात आला होता. बाहेरून येणाऱ्यांना स्टेशनवरच अटक केली जात होती. सरांना पोलीसांनी ताब्यात घेवून वेटींगरूममध्ये नेले पण तेव्हा दुसऱ्या ट्रेनने सावरकर येणार म्हणून त्यांचे स्वागत व दर्शन घेण्यासाठी खचाखच गर्दी होताच पोलीसाचे गर्दीवरील नियंत्रण कमी झाले. या गोष्टीचा फायदा घेवून नियोजित ठिकाणी सर पोहचले. सावरकरांना भागलपूरला जाता येवू नये म्हणून व्यवस्था केल्याने त्यांना अटक झाली व भागलपूर शहरला युद्ध छावणीचे स्वरूप प्राप्त झाले. रात्र संपल्यानंतर लढ्यात पराक्रम गाजविण्याचे सरांनी ठरविले. सकाळी लवकर उठून मातीच्या पेल्यातून त्यांनी चहा घेतला. पण शहरात १४४ कलम लागले होते. प्रभात फेऱ्या निघत होत्या. सूर्य वरवर येत असतांना गर्दी वाढत होती. या गर्दीचा फायदा घेवून सरांनी पार्कचे निरीक्षण केले. त्यांच्या बरोबर दुबे व आर्यवीर हे मित्र होते. हाफ पॅन्ट व हाफ शर्ट त्यांनी घातले होते. प्रत्येकांच्या खिशात भगवा झेंडा होता. तीन फूट लांबीची काठी होती. ते तारेवरून सावधगिरीने चालत होते. त्याचवेळी दुबे व आर्यवीरला बाहेरच रोखले गेले.

सरांनी पार्कच्या आत उडी घेवून ज्या ठिकाणी मैदानात ध्वजारोहणासाठी चबूतरा बांधला होता त्या ठिकाणी धाव घेतली व खिशातील झेंडा काढून हातातील काठीवर अडकविला व ते ध्वजारोहणाच्या चबूतऱ्याकडे धावू लागले. त्यांच्या पाठीमागून अनेक लाठीधारी पोलीस पाठलाग करू लागले. कमरे एवढ्या उंचवट्यावर चढून झेडा उंचावला व 'भारत माता की जय' म्हटले. पोलीसांनी चारही बाजूनी त्यांना घेरले व लाठीमार केला त्यात ते बेशुद्ध पडले. पार्कच्या शेजारील बंगल्यात पोलीस त्यांना घेवून गेले. काही वेळाने त्यांना शुद्ध आली. त्याचवेळी गावभर बातमी पसरली की पेंढारकरांनी भागलपूरच्या पार्कमध्ये झेंडा फडकाविला. ज्याठिकाणी पेंढारकर सर होते त्या बंगल्याभोवती गर्दी होऊन पोलीसांना न जुमानता लोकांनी सरांचा ताबा घेतला व मिरवणूक काढली. पिंपळपारावर त्यांना भाषण करण्यास लावले व त्यांचा सत्कार करण्यात आला. त्यावेळी सावरकर म्हणाले, 'देश स्वतंत्र असता तर पेंढारकरांना वीरोचित्त पदक देता आले असते.'

४ जानेवारी १९४२ रोजी सरांची सुटका झाली. ते मुंबईत येवून पुन्हा आपल्या शिक्षणाकडे वळले. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी चले जाव चळवळ होऊन गांधीजींना अटक

ISBN 978-81-927331-2-8

बरोबर येताना त्यांनी भाकरी घेतली कारण आदल्या दिवशी कुत्र्याने दगा दिला होता. कुत्र्यास भाकरी घालून ठाकूर गुरूजींना कुत्रा येथेच करा राहील याची दक्षता घेण्यास सांगितले व तुम्ही निघा नाहीतर पोलीस येतील असे सांगितले जवळच एक वाकडे होते ते पुढे सरकावून खिडकीच्या वरच्या बाजूने झाडीच्या जवळ उभे राहिलो. वासे पकडून लोंबकळत जावून तट गाठला. तटाच्या शिरोभागी गटारासारखी खाच होती. त्या खाचेच्या दोन्ही कडांना पकडून उंचावरून उडी घेतल्याने तळपायापासून कळ मस्तकापर्यंत गेली. थोडावेळ जेलच्या तठाला पाठ लावून उभे राहिलो.

थोडेसे पैसे असल्याने भाट्याची खाडी पार केली. बाहेर पडताना एखादा वाटसरू आला तर त्याला शंका येवू नये याची काळजी घेतली. आम्हा दोघांपैकी एकाच्या अंगात शर्ट तर दुसऱ्याच्या अंगात गंजीफ्रॉक होता. कारण दोन कैदी पळण्याची बातमी पसरली व पोलीसांची शोध मोहीम सुरू झाली म्हणून देसाईच्या अंगातील शर्ट काढून घेतला व काठीही घेतली. जेवणाची पिशवी काखेत मारुन चहा नास्ता न घेताच निघालो. तेव्हा देसाईंनी चार-दोन रूपये स्वाधीन केले. आप्पासाहेब पटवर्धनाच्या अंगरगुळे येथील गावावरून पुढे गेल्यावर रस्त्याच्या कडेला धनगराचे खोपटे होते. तेथे तोंड धुतले, भाकरी खाल्ली दोघांच्या पायाला फोड आले होते. रात्री वाटचाल सुरू केल्यापासून पहाटे लांजात पोहोचले. सतत पायी प्रवास करून सह्याद्री ओलांडली व कोल्हापूरकडे जाणारी एक कार दिसली. ती भाड्याने मिळवून कोल्हापूर रेल्वे स्टेशन गाठले. दुसऱ्यादिवशी पुणे व एक दिवस थांबून मुंबईला गेले. शिवाजीराव सावंत हे राष्ट्रसेवादलात असल्यामुळे त्यांनी एस.एम. जोशी बरोबर ओळख करून दिली. सरांनी भूमिगत कार्यासाठी मुंबईला राहावे व शिवाजी सावंत यांनी नागपुरला जावे असे ठरले. एस.एम.जोशी बरोबर भूमिगत कार्य सुरू झाले. त्या ठिकाणी मधु लिमये अच्च्युतराव पटवर्धन यांच्या प्रेसमधून क्रांतिकारी मासिक निघत असे. त्यांचे संपादक एस.एम.जोशी होते. त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र ठाणे निवडले होते. तेथे त्यांचे नाव गजानन सदाशिव साने असे होते. याच दरम्यान सरांना सावरकरांकडून 'वीर' ही उपाधी क्रांतिकारी कार्याबद्दल दिली गेली.

भूमिगत कार्याचा पत्ता लागल्याने एस.एम.जोशी, मधु लिमये, पेंढारकर सरांना आणि अच्च्युतराव पटवर्धनांना पकडले गेले. ३१ जुलै १९४४ रोजी सेक्शन कोर्टाने सरांना सोडून दिले. पुढील काळात राष्ट्रसेवादलाचे कार्य सुरू केले. चले जाव चळवळीचे उद्गाते गांधी यांचे जुहू चौपाटीजवळील प्रार्थना सभेत दर्शन झाले. तो क्षण अस्मरणीय होता असे ते म्हणाले.

पुढे 'भाटे' येथे प्रतिसरकार स्थापन केले गेले. त्यासाठी रत्नागिरीतून ६० तुफानी सैनिक घेवून सर जात असत. रत्नागिरी शहरात ५०० ते ६०० सेवा दल सैनिक होते. या काळात कामगार संघटना नव्हती. ती स्थापन करण्यासाठी रत्नागिरी जिल्हा बस असोसिएशन

ISBN 978-81-927331-2-8

पटसंख्या ३ होती ती पुढे ६० वर गेली. १९५४-५६ ला इ.८ वी व इ.९ वी असे दोन वर्ग चालू केले. आठवीच्या वर्गात ४० व ९ वीत ३५ मुले होती. १९५७-५८ ला इ. ११ वीचा वर्ग सुरू झाला. श्रमदानातून हायस्कूलची इमारत बांधण्यात आली. याकामी सर्व पंचक्रोशीतील ग्रामस्थांनी सर्वतोपरी मदत केली. तसेच इमारत बांधतांना मफतलाल बंधूनी ५१००० रू. ची देणगी देवून मोठे आर्थिक सहाय्य केले त्यामुळेच इमारतीचे काम पुरे झाले.

१९७२ पासून इ. ५ वी ते ७ वी, १९७५ पासून ज्युनि. कॉलेज सायन्स, कॉमर्स व आर्टस् १९८९ पासून व्यवसायभिमुख शिक्षण देणारी + दोन स्तर व्यवसाय अभ्यासक्रम ऑटो इंजिनिअरिंग टेक्निशियन, इलेक्ट्रॉनिक्स टेक्नॉलॉजी व अकौंटन्सी ॲण्ड ऑडिटींग सुरू झाले.

पेंढारकर सरांनी १९५३ मध्ये लावलेल्या रोपट्याचे आज बालवाडी, ५ वी ते १२ पर्यंतचे वर्ग, सुस्थितीत सुरू आहेत. त्यांचे अनेक विद्यार्थी उच्च पदावर गेले आहेत व जात आहेत. हे कार्य काही कमी नव्हे. त्यांचे ब्रिदवाक्य होते 'शिक्षणातून पूनर्रचना व पूनर्रचनेतून शिक्षण.'

दूरच्या गरीब व शिक्षणापासून वंचित मुलांची राहण्याची गरज ओळखून त्यांनी आप्पासाहेब पटवर्धन, गुरूकुल, नवयुवती (मुलींसाठी) व स्वावलंबन अशी चार वसतिगृहे सुरू केली. त्यामुळे आजूबाजूच्या गावातील मुला मुलींना राहण्याची सोय झाली. तसेच १९६५ मध्ये सहकारी तत्त्वावर सहकारी हाऊसिंग सोसायटीची स्थापना करून ज्यांना घर नाही त्यांना घरांची व्यवस्था रामेश्वर नगर खारेपाटणमध्ये केली.

क्रांतिकारी, शैक्षणिक व सामाजिक कार्यांनी सामाजाची सेवा करणारे गुरूवर्य वीर शंकरराव पेंढारकर यांचे दि. ३० डिसेंबर २००९ रोजी निधन झाले. त्यांची इच्छा होती की, याठिकाणी महाविद्यालय सुरू व्हावे. त्यानुसार ३० जुलै २०१२ पासून कला व वाणिज्य महाविद्यालय सुरू करण्यात आले आहे. या त्यांच्या कार्यात उद्योगश्री प्रभाकर लक्ष्मण पाटील ५,००,०००/- लाख रू. व तात्यासाहेब मुसळे चॅरिटेबल ट्रस्टने ५१,००,०००/- रू देऊन नव्या इमारतीचे बांधकाम पुरे करण्यात आले. त्यांच्या या अलौकिक कार्याबद्दल त्यांना मानाचा मुजरा.

संदर्भ साधने :

१. अखंड भारत, साप्ताहिक, माधव बागल, कोल्हापूर

२. क्रांतिकारक साप्ताहिक मुंबई, एस.एम.जोशी

३. तमातून तेजाकडे - पेंढारकरांचे आत्मचरित्र

४. एका स्वातंत्र्य सैनिकाने चालविलेली शाळा-दत्ता आचरे (महाराष्ट्र टाईम लेख १९७८)

५. ऐक्य कोकण-दैनिक ऐक्य, सातारा येथील गौरव लेख, संपादक श्री.पळणीकर

६. दक्षिण कोकण शिलाहार-डॉ.चंद्रकांत चौघुले, खारेपाटण

ISBN 978-81-927331-2-8

पृष्ठ क्र.

६. डॉ.काकासाहेब तथा विठ्ठलराव वराडकर : एक शिक्षणप्रेमी, समाजसुधारक – प्राचार्य श्री.गिराशी ध्वजेंद्र विठोवा १२८
७. प्राचार्य बॅ.बाळासाहेब खर्डेकर – डॉ.व्ही.ए. देऊलकर १३६
८. राजापूर तालुक्यातील पर्यटन स्थळे – प्रा.संदीप पुंडलिक ननावरे १४१
९. सिंधुदुर्ग महिला सक्षमीकरणाचे एक माध्यम – महिला बचतगट – प्रा.एस.आर. पोखरणकर १४५
१०. थिबा राजाचे रत्नागिरीतील वास्तव्य–एक दृष्टीक्षेप – प्रा.पंकज घाटे १५३
११. गोव्यातील भाविण प्रथा: एक सामाजिक अभ्यास – प्रा.डॉ.वंदना द. व्हटकर–शिंदे १६०
१२. सिंधुदुर्ग जिल्ह्याची पर्यटन क्षेत्रातील वाटचाल – प्रा.एन.यु. रासम १६६
१३. गुरूवर्य शंकरराव पेंढारकर यांचे क्रांतिकारी व शैक्षणिक कार्य – प्राचार्य डॉ.ए.डी.कांबळे १७२
१४. गुप्तक्रांतीकारी चळवळीत रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचे योगदान – डॉ. व्ही. जी. भास्कर १७८
१५. आज बडीला मोडी लिपी शिकणे ही काळाची गरज – श्री.मधुकर पांडुरंग घाडीगावकर १८३
१६. चिंचणीतील अज्ञात क्रांतीकारक: छोटू भाना – प्रा.प्रेरणा शैलेद राऊत १९२
१७. Women in Individual Satyagraha from Thane District - Mrs. Sailee Pimple १९८

खालील शोधनिबंधाचे वाचन झाले

१. मराठे कालीन कोकणातील विवाह समारंभ – डॉ.अशोक पाटील
२. आगरी समाज भूषण प्राचार्य बाळासाहेब म्हात्रे – डॉ.अलका कदम
३. कोकणामध्ये रत्नागिरी जिल्ह्यातील – सुदीप पवार
४. गड किल्ले – प्रा. कांचन राठोड
५. कोकणची खाद्य संस्कृती
६. कोकणप्रांत – नवनिधी, यशवंत हळदणकर
७. कर्नाटकातील यक्षगान व दशावतार – प्रा.अलका मठकर
८. चिंचणीतील अज्ञात क्रांतीकारक – छोटू भाना
९. Women in Individual Satyagraha from Thane District - Mrs. Sailee Pimple

ISBN 978-81-927331-2-8

देवाला वाहिलेल्या वस्तूबरोबर, देवाला वाहिलेल्या मुलीवरही त्यांचाच अधिकार असतो. एकूणच देवपूजा रूढ झाल्यावर देवाला मानवी सुखाबरोबर शयनभोगही मिळावा म्हणून मंदिरात दासी ठेवण्याची प्रथा सुरू झाली असावी.[1] पुढे मंदिरांचे व्यवस्थापकच गणिकांना विकत घेऊ लागले व भावनिक श्रद्धाळू लोकही आपल्या मुली देवाला दासी म्हणून अर्पण करू लागले. तसेच आपल्याजवळ जे काही असेल ते देवाला अर्पण करण्याच्या मानवी भक्तीतून ही प्रथा सुरू झाली असावी असे दिसते. शिवाय नवस फेडीतून या प्रथेला चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

प्रारंभी भाविणी स्त्रिया देवाच्या मंदिरात राहून, देवाच्या वार्षिक समारंभात भाग घेत. परंतु स्त्री म्हणजे दानदक्षिणा घेण्याची व खरेदी-विक्री करण्याची वस्तू आहे. म्हणून राजेलोकांनी, पुरोहितांनी त्यांना उपभोगण्यास सुरूवात केली. त्यामुळे या भाविणी, कलावंतिणी स्त्रिया हळूहळू गणिका, नृत्यांगणा बनल्या. त्यांचा राजमहालांशी नर्तकी म्हणून संबंध प्रस्थापित झाला. त्यांना मंदिराकडून ठराविक रक्कम मिळत असे. तसेच मंदिराशी संलग्न असलेली जमीनही त्यांना त्यांच्या उदरनिर्वाहाकरिता देण्यात येत असे. त्यांना त्यावर सारा द्यावा लागत नसे. त्या सुंदर पोषाख घालत, सुवासिक फुलांना सुशोभित अशी केशभूषा करीत, रत्नांचे दागिने वापरीत व पुरूष वर्गाला आकर्षित करीत.[6] त्यामुळे राजेमहाराजांच्या सहवासामुळे त्या राजकीय सत्तास्थानाच्या निकट होत्या. देवळाची पुरेशी वतने, निःशुल्क निवासस्थाने, धनाढय मंडळींकडून मिळणारी बिदागी, राजदरबारी मिळणारा मानसन्मान यामुळे भाविणींची सांपत्तीक स्थिती चांगली होती. सामान्य जनतेलाही त्यांच्याविषयी आदर होता. जरी त्या राजेमहाराजांची करमणूक करण्यात पारंगत असल्या तरी त्यांना सुरूवातीला पोटासाठी लैंगिक शोषण सहन करावे लागले नव्हते.

ज्यावेळी गोव्यात पोर्तुगीजांचा अंमल सुरू झाला त्यावेळी जमीनदार, वतनदार, इनामदार, सावकार, सरदेसाई, सारस्वत हे भाटकर मंडळी मंदिर सोडून गेले. तरी काहीजण पोर्तुगीजांच्या कडक शासनामुळे गोवा सोडून गेले. पण जिथे जिथे गेले तिथे तिथे त्यांनी आपल्या प्रथापरंपरेचे पालन केले. या भाटकरांच्या शेतावर राबणारे मुंडकर हे आपल्या मुली उपभोगण्यासाठी भाटकरांना पुरवित. त्या मुली भाविणी, भागगिर, कलावंतीण, देवळी म्हणून ओळखल्या जात. गोव्यातही प्राचीन काळापासून देवदासी होत्या. पुरोहित, भाटकरांच्या त्या मुंडकर दासी होत्या. ''स्त्रीणां पती, एवं दैवतमा'' म्हणजेच स्त्री जातीला पती हाच देव आहे. असे भाटकर, पुरोहित सांगतात. पण या भाविणीला, कलावंतीणीला पती कोण? जवळ ओढेल तो पती! पोटाला देईल तो पती! गोव्यातील लोकमत हेच सांगते की, ''जो देईल पेजेला तो घेईल शेजेला'' पोटाच्या भुकेसाठी, पेजेच्या घासाच्या मोबदल्यात भाटकरांच्या वेळीअवेळी शेज सजविणाऱ्या भाविणी स्त्रिया होत्या. अशा भाविणी, कलावंतिणीच्या पोटी भाटकरी कुटुंबातून अनेक पिढ्या जन्माला येत होत्या. गोव्यातील सामाजिक व्यवस्थेत

ISBN 978-81-927331-2-8

भाविणी समाजाची स्थिती गाऊण्यात, प्रगती, गायिकामित्र या स्थानिक नियतकालिकामधून मांडली. तसेच २६ ऑक्टोबर १९१७ रोजी गोव्यातील काकोडे या गावात भाविणीची सभा घेऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला. पुढे भाविणीच्या समूदायातील सुशिक्षित लोकांनी 'गोमांतिक मराठा समाज बॉम्बे' असे एकत्रीकरण करण्यात आले. पुढे या संस्थेने १९२९ मध्ये 'समाजसुधारक' नावाचे वर्तमानपत्र सुरू करून त्यात भाविणीच्या प्रथेवर व त्यांच्या शेषविधीवर घणाघाती टीका केली. शेष याला कोणत्याही धर्माचा आधार नाही. उलट त्यामुळे अजाण मुली वेश्याव्यवसायाकडे झुकल्या जातात. असे दुष्ट गुन्हे देवाच्या कोर्टात दडत असतात असा विचार मांडला गेला त्याचवेळी या अनिष्ट प्रथेला आपली आई बळी पडलेली व्यक्ती पुढे झाली. ती म्हणजेच राजाराम पैंगणिकर त्यांनी भाविणी सारख्या अनिष्ट प्रथेतून सर्व नुंडकर समाज मुक्त व्हावा म्हणून १९२८ मध्ये गोमांतिकात बंडाचा झेंडा फडकावून प्रथम भाविणी प्रथेविरूद्ध आवाज उठविला. त्यांनी मी कोण (हु एम आय) नावाचा ग्रंथ लिहिला. तो दोन भागात प्रकाशित केला. ते स्वतः एका भाविणीचे अनौरस पुत्र असल्याने त्यांनी भाविणीच्या शेषविधीवर बंदी घालण्याचा प्रयत्न करून कायदेमंडळातील सदस्य प्रा.नारायण बांदोडकर यांना पाठींबा दिला. त्यानुसार देवदासी प्रथेविरूद्ध कायदे करण्यासंबंधीचे बिल १९३० मध्ये पास केले गेले. पुढे त्यांनी भाविणीच्या सुशिक्षित तरूणांची सभा घेऊन गोव्याच्या पोर्तुगीज सरकारवर ही प्रथा बंद करण्यासाठी दबाव आणला. शेवटी या सरकारने १९३६ मध्ये ''प्रोहिबिटींग द डेडीकेट्स ऑफ गर्ल्स टू द गॉड'' हा कायदा पास केला. काळाच्या ओघात लोकांनी दिलेल्या लढ्यामुळे ही अनिष्ट प्रथा गोव्यातून जवळजवळ लुप्त झाली. ही प्रथा नष्ट केल्यानंतर काही समाजसुधारक मंडळींनी या समाजाला नवीन नांव दिले गेले म्हणजे ''गोमांतिक मराठा समाज'' म्हणजेच जातीचा दर्जा निर्माण झाला. त्यामध्ये मराठा या शब्दाचाही अंतर्भाव झाला त्यावेळी बऱ्याच सारस्वतांना मराठा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या समाजामधून हद्दपार करण्यात आले. येथील मुळच्या देवदासी मराठा नव्हत्या. पण ज्यावेळी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना नवीन दर्जा देण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यावेळी गोमांतिक मराठा समाजातील व्यक्तींनी मराठी भाषेचा स्वीकार केला व विविध प्रकारच्या नृत्य, गायन, वादन या कला अवगत केल्या.[१०]

त्या काळामध्ये काही गोवण कलावंतिणी जयपूर घराण्याच्या वर्चस्वाखाली होत्या त्यामध्ये सरस्वती बांदोडकर व हिराबाई बांदोडकर या दोन्ही कलावंतिणी देशांतर करून गोव्यात आल्या. या कलावंतिणीच्या घराण्यात अनेक वादक, गायक, नृत्यक जन्माला आले. त्यात केशरबाई केळकर हिचा जन्म केरी येथील गोवण गावात झाला. पुढे ती एक चांगली कलाकार बनली. मोगुबाई कुर्डीकर ही संगीत जगतातील एक यशस्वी गायिका म्हणून परिचयाला आली. तिने आपला वारसा आपली मुलगी किशोरी अमोनकर हिला दिला. जी एक आजची उत्कृष्ट व्हायलीयन वादक आहे. अशाच भाविणी, कलावंतिणीच्या कुटुंबातून अनेक

ISBN 978-81-927331-2-8

महत्त्वाच्या व्यक्ती जन्माला आल्या. त्यात दिनानाथ मंगेशकर हे एक उत्कृष्ट गायक होते. ते लता मंगेशकर, आशा भोसले, उषा मंगेशकर, मिना मंगेशकर व हृदयनाथ मंगेशकर यांचे वडील होत. मंगेशकर घराणे हे भाविणीचे घराणे म्हणून ओळखले जाते.[११] याशिवाय चित्रपट निर्माते भास्कर पारवटकर, दिनकर नाडकर्णी त्यावेळच्या पार्श्वगायिका हिरावाई पेडणेकर, केशरबाई केळकर, मोगुबाई कुर्डीकर या अल्लादियाँ खानच्या विद्यार्थिनी होत्या. मधुकर पेडणेकर हे पेटी वादक तसेच ज्योत्स्ना भोले, आशालता वड्डेदार, लालन सारंग, मिनीक्षी शिरोडकर या मराठी चित्रपटाच्या तर रत्नप्रभा, जयश्री टी, मिनाक्षी टी या हिंदी चित्रपटाच्या अभिनेत्री भाविणी घराण्यातील होत्या. सुप्रसिद्ध स्त्री रोग तज्ज्ञ कै.डॉ.व्ही. शिरोडकर, गुन्हेगारी जगताचे वकील कै.सुशिल कावळेकर, कादंबरीकार चंद्रकांत काकोडकर, कै.मार्शल मुळगांवकर, टेल्कोचे चेअरमन कै.एस.मुलगांवकर, गोव्याचे प्रथम मुख्यमंत्री दयानंद बांदोडकर, थोर शास्त्रज्ञ डॉ.रघुनाथ माशेलकर व गोमांतिकातील प्रसिद्ध सर्जन डॉ.एन.मुळगांवकर ही सर्व मंडळी भाविणीच्या घराण्यातून निर्माण झाली.[१२]

पण वस्तुस्थिती पाहता आज देखील भाविणी स्त्रियांना मंदिराच्या सेवेत मानाचे स्थान दिले जाते. आजमितीला त्या विशिष्ट मंदिरामध्ये आपली सेवा आळीपाळीने बजावत असताना दिसतात. मंदिर ट्रस्ट समितीने त्यांना राहण्यासाठी मंदिराच्या परिसरात घरे दिलेली आहेत. तसेच उदरनिर्वाहासाठी जमीनही दिलेली आहे. आजही ती परंपरेने त्यांच्याकडेच राहिली आहेत. ज्यावेळी गोव्यातील मंगेशी, नागेशी या मंदिरात कोजागिरी व कार्तिकी पौर्णिमेला मोठी यात्रा भरते त्यावेळी मंदिराचा मुख्य नैवेद्य नारळ, तांदूळ, साखर यांचा असतो. त्यातील अर्धा वाटा भाविणीला दिला जातो. तसेच जर कोणी आजारी असेल तर त्याचा आजार बरा व्हावा म्हणून नागेशी मंदिरात त्या आजारी व्यक्तिची साखर, तांदूळ, नारळ व इतर वस्तूंची तुला केली जाते. त्या तुलेतील निम्मा वाटा भाविणीला दिला जातो व राहिलेल्या निम्म्या वाट्यांचे चार समान भाग पाडले जातात. त्यातील एक पुजाऱ्याला व उरलेले तीन वाटे मंदिराची सेवा बजावणाऱ्या लोकांना दिले जातात. सध्या तिथे शांताबाई नागेशकर ही भाविण मंदिराची सेवा करताना दिसते.[१३] पण आज गोव्यातील भाविणीची स्थिती सुधारलेली आहे. बहुतांशी भाविणी वयस्क आहेत. बऱ्याच ठिकाणी त्या स्वतः मंदिराची सेवा करताना दिसत नाहीत, तर त्यांचे वारस सेवा करताना दिसतात. गोव्यात नवीन भाविण पहायला मिळत नाहीत. काही जुन्या वयस्क भाविणीची मुले डॉक्टर, इंजिनिअर व उच्च पदावर काम करताना दिसतात. पण तरीही देवाची भाविण या नात्याने या स्त्रिया मंदिरात आपली सेवा बजावताना आज देखील पहायला मिळतात.

अशाप्रकारे प्राचीन काळापासून सुरु झालेली भाविणीची प्रथा आजही टिकवून राहिली आहे. जरी कागदोपत्री, शासनाच्या अहवालानुसार व कायद्याच्या माध्यमातून ही प्रथा जरी नष्ट झाली असली तरी २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीलाही या प्रथेचे पडसाद आपल्याला

सिंधुदुर्ग - भौगोलिक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. राजाराम पाटील
प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर

अनुक्रमणिका

अ. नं.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
१	ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	प्रा. डॉ. हेमंत पेडणेकर	१
२	भौगोलिक स्थान व प्राकृतिक रचना	प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर	४
३	हवामान	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	७
४	नदीप्रणाली	प्रा. निलेश वानखडे	१२
५	खाड्या व बंदरे	प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी	२१
६	समुद्र किनारे व पुळण	प्रा. डॉ. संभाजी पाटील	२७
७	मासेमारी	प्रा. रिता ठाकूर	३१
८	मृदा	प्रा. डॉ. रामचंद्र काटकर	४०
९	वनस्पती	प्रा. प्रकाश शिंदे	४३
१०	खनिजे व खाणकाम	प्रा. डॉ. बाळू राठोड	४८
११	उद्योगधंदे	प्रा. हणमंतराव यादव	५३
१२	वाहतूक व दळणवळण	प्रा. डॉ. हेमंत पेडणेकर	५६
१३	जलसिंचन	प्रा.हणमंतराव यादव	५९
१४	लोकसंख्या	प्रा. डॉ. रामचंद्र काटकर	६२
१५	फलोत्पादन व प्रक्रिया उद्योग	प्रा. कमलेश कांबळे	६५
१६	भूमी उपयोजन	प्रा. तेजस जयकर	७३
१७	ऐतिहासिक किल्ले	प्रा. सुधीर बुवा	७७
१८	धार्मिक पर्यटन स्थळे	प्रा. राजेश कांबळे	९२
१९	ऐतिहासिक वारसा लाभलेली ठिकाणे	प्रा.डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे	९६
२०	जैवविविधता	प्रा. सचिन पाटकर	१०७
२१	आर्थिक व सामाजिक स्थिती	प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर	११३
२२	लोकजीवन आणि लोककला	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	११८
२३	निरीक्षण स्थान	प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी	१२३
२४	संदर्भ ग्रंथ		१२६
२५	लेखक परिचय		१२८
२६	सिंधुदुर्ग जिल्हा नकाशा		
			१२९

पोपट, कवडा, पारवा, भरतपक्षी, घार, गरुड ससाना, कावळा या सारखे अनेक पक्षी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील जंगलामध्ये आढळतात.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील वनांचे प्रकार :

भूरचना आणि पर्जन्य या दोन घटकांच्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील वनांवर परिणाम झालेला दिसतो यामध्ये वेगवेगळे प्रकार आढळतात.

१. भरती ओहोटीच्या पट्ट्यातील वने; खाडीतील खाजण वने :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या पश्चिम किनारपट्टीत अरबी समुद्राला लागून विशेषतः नद्याच्या मुखाशी व खाड्या असलेल्या भागात तसेच खारीमृदा असलेल्या क्षेत्रात ही वने आढळतात. येथील या वनस्पती दाट असतात. येथील वृक्षांची उंची फार नसते. काही वृक्ष मात्र उंच असतात. या वनांमध्ये चिपी, मारांनडी, मॅंग्रुव्ह यासारखी वृक्ष आढळतात.

कोकणातील खाडीत खारफुटीची जंगले आढळतात. त्यांना Mangroov म्हणतात नद्यांनी वाहून आणलेल्या गाळात ही झुडपे वाढतात. वास्तविक खाडीतील पाणी खारट असते. झाडास खरंट पाणी चालत नाही. शिवाय दलदलीचया जमीनीही चालत नाहीत मात्र अशा भागात ही मॅंन्ग्रुव्हज झुडप वाढतात. त्यांची पाने जाड तुकतुकीत असतात. खोडावर साल असते. श्वासोच्छासा करिता या झाडाची मुळे खाडीच्या चिखल पृष्टभागावर येतात आणि ओहोटीच्या वेळी श्वासोच्छास करतात. खाडीतळावरील खडकातील फटीत जमीनीवरील गोड पाणी झिरपून जमा होते. अशा थोड्या पाण्यावर या वनस्पती वाढत असल्याने त्या रूक्ष असतात रूक्ष प्रदेशातील वनस्पती सारख्या असतात. त्यांना हॅलोफाइट म्हणतात.

२. उष्ण कटिबंधीय सदाहरित वने :

महाराष्ट्रात या प्रकारची जंगले एक सलग नसून ती तुरळक दिसतात. ही जंगले १२०० ते १४०० मीटर उंचीच्या प्रदेशात जेथे ३६० ते ६०० सें.मी. पर्यंत पडणाऱ्या महाबळेश्वर खंडाळा माथेरान भीमाशंकर आंबोलीसारख्या क्षेत्रात आहेत या जंगलातील वृक्ष किंवा सखल भागात तुलनेने कमी उंचीचे असतात तर दऱ्या खोऱ्यात उंच वृक्ष आढळतात सह्याद्री पर्वताच्या रांगामध्ये अशा क्षेत्रात उष्णकटिबंधीय सदाहरित वने आढळतात. विशेषतः

३० ते ३५ अंश सेल्सियस एवढे तापमान असते. त्यामुळे या प्रदेशात काही ठिकाणी पानझडी मोसमी वने आढळतात. या वनांचे मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे उन्हाळ्यात या वृक्षांच पाने गळून पडतात. त्यामुळे उन्हाळ्यात वनस्पतीतील ओलावा बाष्पीभवनामुळे निघून जात नाही. या भागातील उन्हाळे अतिशय कडक असतात. उन्हाळ्यात प्रखर उष्णतेत ही येथील वृक्ष तग धरून असतात. वर्षा ऋतु सुरू झाल्यावर वृक्षांना नवीन पाने फुटतात येथील वृक्षांचे लाकुड तुलनात्मक दृष्ट्या थोडे मऊ असते. या वनात आढळणाऱ्या वृक्षामध्ये साग हा वृक्ष महत्त्वाचा आहे. याशिवाय येथे शिसव, हिरडा, शिरस, ऐन, तेंदू, पळस, वड, पिंपळ, किंजळ, कुसुम, महू, आवळा, जांभूळ, सेमल, वांबू, आशिट, शेवर, शिवन, चिंच इत्यादी जातीचे वृक्ष आढळतात.

मोसमी वने आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहेत. येथील सागवृक्ष सर्वात महत्त्वाचा आहे. साग या लाकडाचा उपयोग इमारत व फर्निचर तयार करण्यासाठी होतो. त्यामध्ये मोसमी वनांमध्ये लाकूड कटाईचा व्यवसाय चालतो. इमारती लाकडा शिवाय जळावू लाकूड, डिंक, लाख, मध, विविध फळे, जांभूळ, करवंदी, कन्हेरी, तोरणे, हसोळ इत्यादी तसेच बिंबेची फळे विड्यासाठी तेंदूची पाने, औषधी वनस्पती इ. वस्तु प्रात्प होतात.

सिंधुदुर्गातील वनातून प्राप्त होणाऱ्या वस्तूमध्ये इमारती लाकूड हे प्रमुख उत्पादन आहे या वनामध्ये अनेक प्रकारचे लाकूड मिळते. यामध्ये साग वृक्षापासून मिळणारे लाकूड महत्त्वाचे आहे. साग वृक्षाचे लाकूड मजबुत आणि टिकावू असते याचा उपयोग इमरत, फर्निचर, मालवाहू मोटारीची बांधणी इत्यादीसाठी होतो. जिल्ह्यातील वनामधून मिळणाऱ्या उत्पादनात जळावू लाकूड महत्त्वाचे आहे. जळावू लाकूड हे सर्व प्रकारच्या वनातुन मिळते. ग्रामीण भागामध्ये स्वयंपाकासाठी तसेच बेकऱ्या इ. मध्ये जळावू लाकडाचा उपयोग होतो. या लाकडापासून काळसा तयार केला जातो.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सह्याद्री पर्वताच्या पायथ्यालगत ग्रामीण भागामध्ये वैभववाडी तालुका, कणकवली तालुका या प्रदेशात बांबुची वने आहेत. वांबुचा उपयोग कागदासाठी लागणारा लगदा तयार

पर्यटन भूगोल

तृतीय वर्ष कला, सत्र ६, पेपर नं. ५

डॉ. हेमंत पेडणेकर | डॉ. शिवराम ठाकूर

डॉ. गजानन पाटील | डॉ. सुनेया धुरी

सुधीर बुवा | डॉ. बाळू राठोड

सचिन पाटकर | मनेश कांबळे

तेजस नायकर | प्रकाश शिंदे

SHETH

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखकाचे नांव	पृष्ठ क्रमांक
१	पर्यटन भूगोल	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	१
२	पर्यटनाचे महत्त्व	प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर	९
३	पर्यटनाचे भौगोलिक घटक	डॉ. हेमंत पेडणेकर	१७
४	पर्यटनाचे सांस्कृतिक / ऐतिहासिक घटक	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	२१
५	पर्यटनाचे प्रकार	प्रा. सुधीर बुवा	२४
६	पर्यटनातील नवप्रवाह	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	३४
७	पर्यटनाचे चांगले वाईट परिणाम	प्रा. सुधीर बुवा	३६
८	पर्यटन आणि निवासव्यवस्था	प्रा. डॉ. बाळू राठोड	४३
९	वाहतुकीचे महत्व	प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर	५०
१०	प्रवासी कंपन्या	प्रा. राजेश कांबळे	५५
११	कागदपत्रे व तिकिटे	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	६१
१२	पर्यटनाचे नियोजन	प्रा. प्रकाश शिंदे	६४
१३	प्रवासी संघटना	प्रा. राजेश कांबळे	७०
१४	अतुल्य भारत	प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी	७७
१५	महाराष्ट्रातील किनारी पर्यटन	प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी	७९
१६	महाराष्ट्रातील साहसी पर्यटन	प्रा. बाळू राठोड	८६
१७	महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटन स्थळे	प्रा. सचिन पाटकर	८९
१८	महाराष्ट्राचे पर्यटन धोरण	प्रा. तेजस जयकर	९४

प्रकरण १२ पर्यटनाचे नियोजन

- प्रस्तावना
- पर्यटन नियोजनाचे घटक
- पर्यटन नियोजन प्रकार
- राष्ट्रीय स्तरावरील नियोजन
- प्रादेशिक पातळीवरील पर्यटन नियोजन
- स्थानीय पातळीवरील पर्यटन नियोजन

प्रस्तावना

पूर्वी सेवात्मक असणारा पर्यटन हा व्यवसायत्मक अलिकडील काहात एक प्रमुख आर्थिक व्यवसाय म्हणून मोठ्या प्रमाणात विकसित होत असताना त्याचे योग्य स्वरूपात नियोजन होणे गरजेचे आहे. कोणत्याही व्यवसायाच्या सुत्रबद्दल विकासासाठी योग्य नियोजनाची अत्यंत गरज असते. नियोजनाशिवाय एखादा व्यवसाय विकसित केल्यास तात्पुरत्या स्वरुपात त्यापासून फायदे मिळतील मात्र दिर्घकालीन विचार केल्यास त्यात अनेक अडचणी समस्थाही निर्माण होवू शकतात "पर्यटन विकास व आर्थिक वाढ या पॅरिसमध्ये भरलेल्या चर्चासत्रात" जागतिक पर्यटन उद्योगाला भविष्यकाळात मर्यादा असणार नाहीत. असे सुचित करण्यात आले.

दिवसेंदिवस वाढत असलेले लोकांचे राहणीमाण, उत्पन्नातील वाढ, शिक्षणाचा विकास, जलदे वाहतुक दळणवळण सुविधा, हॉटेल व्यवसाय, प्रवासी कंपन्या पर्यटन संघटना या सर्वांमुळे गेल्या 2-3 दशकात देशी परदेशी पर्यटनात मोठ्याप्रमाणात वाढ झालेली आहे. जर या व्यवसायाचे अचूक नियोजन केले काही पथ्ये पाळली तर हा पर्यटन व्यवसाय कायमस्वरुपात जगातील एक अग्रगण्य व्यवसाय म्हणून महत्वाचा ठेल. 1964 मये प्राग येथे भरलेल्या पर्यटन संशोधन चर्चासत्रात विकसित देशातील पर्यटनाचे प्रश्न विकास व नियोजन योवर चर्चा झाली व त्यातून असा निकष काढयात आला की राष्ट्रीय प्रादेशिक व स्थानिक पातळीवरील पर्यटन विकासाला सुत्रबद्ध नियोजनाशिवाय पर्याय नाही. जे पर्यटन विकसित करायचे, ज्या भागाचा पर्यटनाचा विकास करावयाचा त्याची सर्वागिन माहित ज्ञात असणे गरजेचे असते. पर्यटन नियोजनासाठी पुढील घटकांची आवश्यकता असते.

1) पर्यटन स्थळाच्या सुप्त संपदाची शैक्षणिक घटक विविधता योग्य कल्पना असणे.
2) पर्यटकांची दिशा, ओध, कल यांची माहीती असणे आवश्यकत.
3) पर्यटन केंद्राच्या ठिकाणी गर्दी वाढून सेवा सुविधा वस्ती अतिरीक्त ताण पडूण समस्या निर्माण होऊ शकतात. व्यस्थेत आडथळे येऊ शकतात. अशा दृष्टीने अशा पर्यटन स्थळांचा अभ्यास आवश्यक
4) पर्यटनस्थळी होणाऱ्या देशी, विदेशी भांडवल गुंतवणुकीचा अभ्यास आवश्यक.

पर्यटन नियोजनाचे घटक

1 पर्यटनातील मागणी व पुरवठा यांचे मूल्यमापन.

2 नियोजनाची उद्दीष्टे ठरविणे. निश्चित करणे.

3 प्रादेशिक नियोजन.

4 आर्थिक नियोजन,

5 मानवी साधनसंपत्तीचे नियोजन,

6 कालावधीचे नियोजन,

7 विकास कार्याचा आढावा,

8 मूलभूत घटकांचे नियोजन इत्यादींचा समावेश होतो.

या सर्व घटकांचे संख्यात्मक मूल्यमापन करून पर्यटनाची जी उद्दिष्टे ठरविली असतील ती पार पाडणाऱ्या या घटकांचे गुणात्मक मूल्यमापनही करावे लागते.

1. पर्यटनातील मागणी व पुरवठा यांचे मूल्यमापन :

या व्यवसायातील मागणी व पुरवठा यांचा विचार केल्याशिवाय नियोजन पूर्ण होत नाही पर्यटन नियोजनातील ही माहिती देशात उपलब्ध असलेल्या पर्यटक आकर्षणाबावत असावी लागते. ही आकर्षणे प्राकृतिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक असतात. देशी व विदेशी पर्यटकांची संख्या जागतिक पर्यटन संघटनांमार्फत सहज उपलब्ध होते. ज्या प्रदेशातील पर्यटन नियोजन करावयाचे आहे तेथील विविध उपलब्ध सोईंची सांख्यिकी माहिती मिळवावी लागते. पर्यटकांच्या मागणीवरी इंधनाचा जो परिणाम होतो. त्याकडेही लक्ष द्यावे लागते.पर्यटन नियोजनाची पहिली पायरी म्हणजे पर्यटनाशी संबंधीत सांख्यिकी माहिती गोळा करणे होय. पर्यटनाच्या संभाव्य वाढीच्या विश्लेषणातील महत्वाची अडचण म्हणजे त्यासंबंधीच्या माहितीचा अभाव होय. यामुळे नियोजनात विविध प्रकारच्या माहितीचे संकलन अत्यंत महत्वाचे आहे. संकलित केलेल्या सांख्यिकी माहितीचे विविध सांख्यिकी पध्दतीद्वारे सुसूत्र रूप देणेही महत्वाचे आहे. पर्यटनातील संभाव्य वाढीचा अंदाज केवळ सद्या स्थितीचा आढावा घेतल्यानेच करता येतो.

2. नियोजनातील उद्दिष्टे निश्चित करणे :-

नियोजनातील आणखी एक महत्वाची प्रक्रिया म्हणजे संबंधित क्षेत्राचा 'मास्टर प्लॅन' तयार करणे होय. यामुळे त्या क्षेत्रातील नजीकच्या काळातील पर्यटन विकासाची दिशा निश्चित होते. एखाद्या क्षेत्राच्या पर्यटन विकासाचे सैध्दांतिक नियोजन व मास्टर प्लॅन यातील फरक हा तपशिलाचा असतो. उदा. सैध्दांतिक नियोजनात एखाद्या ठिकाणी विमानतळ बांधण्याचा उल्लेख असेल तर त्याच्या मास्टर प्लॅनमध्ये संपूर्ण इमारती, रस्ते, प्रवासी कक्षा या सर्व तपशिलांचा उल्लेख असतो. पर्यटन विकासाची उद्दिष्टे निश्चित करताना त्या प्रदेशातील अर्थव्यवस्था, लोक, सामाजिक संघटन लक्षात घ्यावे लागते. अर्थात, या उद्दिष्टांसाठी काही निश्चित नियम, संकेत नाहीत. तरीही सर्वसाधारणपणे लोकांचे राहणीमान उंचावणे, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, गुंतवणुकीत वाढ करणे ही पर्यटन नियोजनाची ढोबळ उद्दिष्टे आहेत.

पर्यटन नियोजन उद्दिष्टे निश्चित करताना पर्यटन बाजारपेठ व पर्यटन साधनसंपत्तीचे विश्लेषण लक्षात घ्यावे लागते. बाजारपेठेचा अभ्यास, पर्यटन व्यवसायाचे स्वरुप, सध्या असलेले व संभाव्य होणारे बदल लक्षात घेतले जातात. अशा अभ्यासामुळे नियोजनाचे सैध्दांतिक स्वरुप तयार होते. अशा सैध्दांतिक स्वरूपात पर्यटन विकासाचे स्वरुप व त्यासाठीच्या विकास पायऱ्यांचे स्वरुप स्पष्ट होते.

3. प्रादेशिक नियोजन :-

एखाद्या स्थानाचे पर्यटन नियोजन करीत असताना त्या प्रदेशाचे संपूर्ण नियोजन लक्षात घ्यावे लागते. अशा वेळी देशाच्या नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकांकडे अधिक लक्ष पुरवावे लागते. त्यांचा दुरुपयोग होणार नाही, त्यांचे आर्थिकदृष्ट्या अवमूल्यन होणार नाही किंवा त्यांच्या विनियोगामुळे ती पूर्णपणे ऱ्हास पावणार नाहीत याचाही विचार व्हावा लागतो. याशिवाय पर्यटनाचे प्रादेशिक नियोजन करताना या व्यावसायाला पूरक असणाऱ्या नागरिकीकरण व औद्योगिकीरण यांनाही धोका पोहचणार नाही याकडे लक्ष द्यावे लागते.

8. विकास कार्याचा आढावा :-

नियोजनाचे अंतिम उद्दिष्ट हे केवळ नियोजन आराखडा तयार करणे नव्हे. या ठिकाणी नियोजनकारकाचे कार्य संपते असे नाही तर आराखड्याची सातत्याने पुर्नरचना करणे, त्याचा आढावा घेणे हे सुध्दा नियोजनाचे कार्य होय. बदलत्या परिस्थितीच्या संदर्भात विकास आराखड्याचे उद्दिष्ट बदलले पाहिजे. विकास आराखडा स्थिर, कायम असला तरी नियोजन प्रक्रिया गतिमान असावी लागते. नियोजन अराखडा ही एक गणिती प्रक्रिया असून ती तांत्रिक बाब आहे. त्यात अनेक पध्दतींचा वापर केला जातो.

9. मूलभुत सेवा / सुविधा :-

मूलभुत किंवा पायाभूत घटकांमध्ये सेवा - सुविधांची पध्दत व उपयुक्तता अशी असावी की, ज्याद्वारे पर्यटन विकासाकडे वाटचाल करता येणे शक्य होईल. पर्यटन विस्तारात पायाभूत सुविधांचे आर्थिक अवलोकन महत्वाचे असते. उदा. पर्यटन क्षेत्रातील वाहतूक सुविधा, विद्युत व पाणीपुरवठा इत्यादी प्रत्येक पर्यटन क्षेत्राची पायाभुत सुविधांची गरज वेगवेगळी असते. उदा. पर्वतीय क्षेत्रातील पर्यटन रिझॉर्ट व ताजमहालसारख्या सांस्कृतिक पर्यटन स्थळांच्या पायाभूत सुविधांच्या गरजांमध्ये फरक आहे. अशा सुविधांची गरज पर्यटक व स्थानिक रहिवासी यांना लागते. अशा पायाभूत सुविधा विविध एजन्सीकडून उपलब्ध होत असल्याने त्यांच्यात समन्वय असावा लागतो.

पर्यटन नियोजन प्रकार (Types of Tourism Planning)

पर्यटन नियोजन हे अधांतरी असू शकत नाही. ते विविध भौगोलिक क्षेत्रांसाठी त्यांच्या राष्ट्रीय व प्रादेशिक विकासाच्या उद्दिष्टांसह आखावे लागते. अशा वेळी त्या क्षेत्रांच्या केवळ आर्थिक विकासाचा विचार न करता सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणीय घटकांच्या विकासाचा विचार करावा लागतो. अर्थव्यवस्थेचा अन्य विभागांना त्यात स्थान द्यावे लागते. पर्यटन ही एक गुंतागुतीची प्रक्रिया असून तिच्यात अनेक घटक सहभागी असतात. पर्यटन विकासाचा केवळ पर्यटकांनाच फायदा होतो असे नव्हे तर समाजाच्या सर्वच घटकांना फायदा मिळतो. यासाठी निरनिराळ्या विभागांतील विकास प्रक्रियेत समन्वय साधण्यासाठी, निरनिराळ्या आर्थिक क्षेत्रांत साधनसंपत्तीबद्दल निर्माण होणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी, निरनिराळ्या विभागांतील समतोल विकास साधण्यासाठी पर्यटन नियोजन आवश्यक आहे. कारण या सर्वांचा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहभाग पर्यटन विकासात असतो.

1. पर्यटन नियोजनाच्या प्रादेशिक उद्दिष्टांमध्ये उत्पन्नात वाढ, ग्रामीण भागात रोजगार वाढ, पर्यावरण संरक्षण, संवर्धन व सामाजिक पायाभूत सुविधा यांचा समावेश होतो. विकसित व मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक विकास झालेल्या, नागरिकीकरण झालेल्या देशांत आर्थिक उद्दिष्टांना नियोजनात अग्रक्रम असला तरी अलीकडे सामाजिक व पर्यावरणीय उद्दिष्टांना प्राधान्य मिळत आहे. उदा. जर्मनी व स्वित्झलँडमधील नियोजनकार त्यांच्या नागरी वस्तीला मनोरंजन व पर्यावरणाचे संवर्धन यांना प्राधान्य देतात. एखाद्या स्थळाचे, नगराचे नियोजन करतान त्याच्या प्राकृतिक आराखड्यावर, स्वरूपावर विशेष लक्ष द्यावे लागते. यामुळे राष्ट्रीय पर्यटन नियोजन अग्रक्रमाने व त्यानंतर प्रादेशिक व स्थानीय नियोजनाचा विचार केला जातो.

2. राष्ट्रीय स्तरावरील नियोजन

ज्या देशात पर्यटनाचा विकास झालेला आहे तेथे पर्यटन नियोजनात भविष्यकाळात कोणत्या पर्यटन क्षेत्रात पर्यटकांचे केंद्रीकरण होणार आहे यावर अधिक लक्ष केंद्रीत केले जाते. अन्य देशांत पर्यटन व्यवसायातील अडचणी, समस्या समजावून घेऊन त्या सोडविण्यासाठी प्राधान्य दिले जाते. अशा ठिकाणी नवीन पर्यटन स्थळांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष दिले जात नाही. उदा. न्यूझिलंडमध्ये परदेशी पर्यटकांनी त्या देशाला भेटी द्याव्यात या दृष्टीने विशेष प्रयत्न करण्यात येतात. काही देशांत असेही आढळते की, एक-दोन महत्वाच्या पर्यटन स्थळी ज्या समस्या येतात, गर्दी होते त्यामुळे त्या देशातील

शिक्षणातून पुनर्रचना - पुनर्रचनेतून शिक्षण

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to Mumbai University No. ICM / I / 558 / 2012 - 13)

At. Swatntrya Sainik Guruvariya Veer Shankarrao G. Pendharkar Educational Campus, Kharepatan, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg - 416 703 - (MS) India

Dr. Atmaram Deu Kamble

Principal

O. W. No.: Date:

3.3 Reasearch Publication and Awards

3.3.3 Number of books and chapters in edited volumes /books published and papers published in national /international conference proceeding per teacher during last five years

Year : 2020-21

Your faithfully

PRINCIPAL

Principal

Arts,Commerce & Science College Kharepatan

A/p.Kharepatan,Tal.Kankavli,Dist Sindhudurg

21 व्या शतकातील जागतिक सुरक्षा आव्हाने

प्रो. डॉ. चंद्रकांत बंशीधर भांगे
श्री. देविदास विजय भोसले

अनुक्रमणिका

1. जागतिक शांततेसाठी शस्त्रास्त्रांवर नियंत्रणे काळाची गरज — १-२

   संशोधक [illegible]

   &

   मार्गदर्शक - डॉ. शिवाजी [illegible], विभाग प्रमुख अर्थशास्त्र, संत तुकाराम कॉलेज, परभणी

2. न्यु डेव्हलपमेंट किंवा ब्रिक्स बँक — ३-६

   प्रा. [illegible], वाणिज्य विभाग, [illegible] महाविद्यालय, [illegible]

3. जागतिक राजकारणात सार्क राष्ट्रसमोरील आव्हाने व भूमिका — ७-११

   प्रा. एस.एस. [illegible], मधुकरराव पवार कला महाविद्यालय, मुर्तिजापूर, जि. अकोला

4. सार्क : प्रादेशिक सहकार्याची वाटचाल — १२-१६

   प्रा. डॉ. विलास [illegible], विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग, के.जे. सोमैया महाविद्यालय कोपरगाव

5. निःशस्त्रीकरण : NPT आणि CTBT करारामध्ये भारताची भूमिका — १७-२१

   [illegible], सहाय्यक प्राध्यापक, आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, सातारा

6. दोकलामची भू-सामरिक स्थिती आणि महत्त्व — २२-२५

   डॉ. [illegible] आव्हाड, संरक्षण आणि सामरिक शास्त्र विभाग, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती.

   &

   प्रा. डॉ. [illegible], विभाग प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिकशास्त्र विभाग, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स अन्ड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर

7. मानवी संघर्ष आणि सामूहिक सुरक्षितता — २६-२८

   प्रा. [illegible], सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, राहु, ता.दौंड, जि.पुणे

8. कोरोना महामारी आणि मानवी सुरक्षा — २९-३३

   डॉ. [illegible] अरविंद [illegible], राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती आर.एम. पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

9. मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान — ३४-३६

   डॉ. [illegible], सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर, जि. लातूर

10. दहशतवाद : कारणे व उपाय योजना — ३७-३९

   प्रा. डॉ. [illegible] शिंदे, लोकप्रशासन विभागप्रमुख, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि.बीड

11. प्रादेशिकतावाद — ४०-४५

   डॉ. [illegible], लोक प्रशासन विभाग प्रमुख, श्री [illegible] महाविद्यालय, परभणी

12. नक्षलवाद भारतीय राजकीय व्यवस्थेसमोरील एक आव्हान — ४६-४८

   डॉ. [illegible] अरविंद [illegible], राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती आर.एम. पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

13. नक्षलवाद्यांसाठी सुधारित आत्मसमर्पण योजनेचा चिकित्सक अभ्यास — ४९-५३

   [illegible], संशोधक विद्यार्थी, आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

14. महिला सक्षमीकरण -भारतीय संविधानिक तरतुदी, योजनाबाबत आणिजागृती — ५४-५८

   प्रा. [illegible], राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती [illegible] कला महा. [illegible]

15. महिला सक्षमीकरण — ५९-६०

   प्रो. [illegible], पूर्व-अर्थशास्त्र विभाग, [illegible] कॉलेज, [illegible]

16. राष्ट्रीय सुरक्षा : भारताची अंतर्गत व बाह्य सुरक्षेची आव्हाने — ६१-६३

20

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यातील लष्करी व्यवस्था- ऐतिहासिक आढावा

डॉ. वंदना राजेश शिंदे

[illegible]. "[illegible] वंदावी पाऊले" या उक्तीप्रमाणे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या संपूर्ण [illegible] सर्व ऐतिहासिक अतीव कामगिरी केल्याने दिपून गेले. त्यांनी केलेल्या लढाया, जिंकलेले किल्ले, त्यांनी [illegible] पराक्रम, त्यांनी सिद्दीबरोबरची मुत्सद्देगिरी, त्यांनी आग्र्याहून आलेली सुटका आणि अफजलखानाचा वध [illegible] इतिहास प्रसिद्ध आहेत. पण त्यांची पराक्रमी व त्यांनी धाडसी वृत्ती डोळ्यासमोर ठेवताना आपण [illegible] व्यवस्थेकडे तुलनेने लष्कर व्यवस्थेकडे थोडेफार दुर्लक्ष करत असतो म्हणजेच अनेक इतिहासकारांनी, संशोधकांनी व अभ्यासकांनी त्यांच्या लष्कर व्यवस्थेची फारशी तपशीलवार माहिती केल्याने [illegible]. प्रस्तुतच्या संशोधन पेपरमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यातील लष्करव्यवस्थेवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

[illegible] - सदरच्या संशोधन पेपरचा हेतु हा छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यातील लष्करव्यवस्थेचा सविस्तर अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात [illegible]. प्रस्तुत विषयाच्या लिखाणासाठी काही प्रकाशित व अप्रकाशित प्राथमिक साधने आणि दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सैन्यव्यवस्था विकिपीडिया, महाराष्ट्राच्या इतिहासाची साधने खंड १,२,३,४,५ , मोगल दरबारातील बातमीपत्रे, रामचंद्रपंत यांची आज्ञापत्रे, काही दुय्यम साप्ताहिके ,जर्नल्स, मासिके यांच्या आधारे सदरच्या संशोधन पेपरचे लिखाण करण्यात आले आहे.

१) संशोधनाची गरज- कोणत्याही राज्याचे यश-अपयश हे त्या देशाच्या लष्करीव्यवस्थेवर अवलंबून असते. लष्कराशिवाय राज्य ,धन ,पराक्रम याला काहीच अर्थ नसतो. हाच दृष्टिकोन पुढे ठेवून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लष्करी व्यवस्थेकडे बारकाईने लक्ष दिले व परिस्थितीनुसार योग्य असे बदल सैन्यव्यवस्थेत घडवून आणले. त्यांनी [illegible] लष्करी व्यवस्था उभी केली होती. पण या लष्करी व्यवस्थेवर म्हणावे तितके संशोधन झाले नाही ते होणे गरजेचे असल्याने सदरच्या संशोधन पेपरमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्यातील लष्करी व्यवस्था यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

२) संशोधनाची उद्दिष्टे-

१) एक आदर्श प्रशासक या दृष्टिकोनातून छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये असलेल्या विविध पैलूंचा अभ्यास करणे.

२) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्कर व सैनिक व्यवस्थेचा सविस्तर अभ्यास करणे.

३) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्था जाणून घेणे.

४) शिवाजी महाराजांच्या लष्करी व्यवस्थेतील युद्धशास्त्राच्या कोणत्या योजनांनी वर्चस्व गाजवली यांचा शोध घेणे.

५) शिवाजी महाराजांच्या लष्करी मोहिमेवर प्रकाश टाकणे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या लष्कराची उभारणी भक्कम पायावर केली होती. त्यांच्या लष्करात शरीर संरक्षक दलाला महत्वाचे स्थान होते. त्यांना काळ शत्रूंपासून असल्याने स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी शरीर संरक्षक दलाचे व्यवस्था नीट लेखणे गरजेचे होते. आदिलशाही, कुतुबशाही व मोगलशाहीत त्यांच्या मुख्य सरदारांचे खून होत असत म्हणूनच शिवाजी महाराजांनी शरीर संरक्षक दलाची स्थापना केली.या दलातील लोक पराक्रमी ,धाडसी व शूरवीर असत त्यांची निवड स्वतः शिवाजी महाराज करीत निष्ठावंत व पराक्रमी सैन्यातून त्यांची निवड होत असे. निवडलेले हे सर्व पराक्रमी सैन्य राजाच्या संरक्षणासाठी स्वतःचा प्राणही समर्पित असत. राजाची सभा, त्यांचे निवासस्थान व तेथील सर्व प्रकारची व्यवस्था यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी ही संपूर्ण सैन्यावर असे.१ रामचंद्रपंत यांनीही आपल्या अमात्य पत्रात म्हटले होते,'राजाने निदान युद्धव्यतिरिक्त स्वशरीर संरक्षणाविषयी सर्वकाळ अत्यंत सावध असावे.'२ याशिवाय सैन्य दलातील सैनिकांना मोहिमेच्या वेळी उंची पोशाख, डोक्यात घालायची मंदीले,निमखते, सदरे, ताडपत्री सरकार तर्फे दिली जात. तर काही सैनिकांना सोन्याची कडी ,मोहनमाळ, कंठा, सारखळी असे अलंकार दिले जात अर्थात हे अलंकारही विशेष कामगिरी करणाऱ्यांनाच दिले जात असावेत.३ शिवकालात लष्कराच्या संख्येची नोंद होती याविषयी सभासद कृष्णाजी अनंत सभासद म्हणतात, 'शिवाजी महाराजांच्या लष्कराची संख्या २,०८,२६० अशी होती. त्यांच्या मते, यात शरीर संरक्षकांची चार पथके असून त्यात २००० माणसे होती. ही निवडक मंडळी महाराजांच्या पालखीबरोबर नेहमी असत.४

शरीर संरक्षक दलाबरोबर शिवाजी महाराजांनी पागा बारगीर व शिलेदार असे घोडदळाचे दोन विभाग केले होते. बारगीर म्हणजे सरकारी नोकर असलेला घोडेस्वार यांना सरकार घोडे, हत्यारे व दारुगोळा पुरवित असत तर याउलट शिलेदारांचा घोडा व हत्यारेही त्याच्याच मालकीची असत. काही काळासाठी त्यांनी सरकारी नोकरी पत्करलेली असे व त्याला त्याचा रगारही मिळत असे तो केव्हाही नोकरी सोडू शकत असे तर बारगीर हा कायमचा सरकारी नोकरदार असे त्याचा दर्जा शिलेदारांपेक्षा श्रेष्ठ असे.२५ बारगीरांवर १ हवालदार,५ हवालदारावर १ जुमलेदार, १० जुमलेदारावर १ हजारी अशा ५ हजारीवर १ पंचहजारी सर्व पंच हजारीवर सरनौबत अशी चढत्या क्रमाने घोडदळाची रचना असे. सरनौबत हा सैन्याचा प्रमुख सेनापती असे.५ या सैन्याला वार्षिक रुपाने पगार दिला जात असे. त्यांमध्ये सरनौबत ५००० होन (वार्षिक), पंच हजारी २००० होन (वार्षिक), हजारी १००० होन (वार्षिक), जुमलेदार ५०० होन (वार्षिक), हवालदार १२५ होन (वार्षिक), बारगीर ९ होन (वार्षिक) असे पगार दिले जात.६ एकूणच लष्करी अधिकाऱ्यांची तैनात, हक्क यावर होणारा सर्व खर्च सरकारवर पडत असे. पागा बारगीर सरनौबतच्या हाताखाली शिलेदार म्हणून काम करीत परंतु त्यांच्या संघटनेविषयी फारशी माहिती उपलब्ध होत नाही.७

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्कर व्यवस्थेचा आणखी महत्वाचा भाग म्हणजे पायदळ होय. महाराजांनी आपल्या पायदळाची निर्मिती आपल्या मावळ्यातून केली. डोंगरी प्रदेशात व किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी घोडदळापेक्षा पायदळाला जास्त महत्वाचे स्थान होते त्यामुळे काटक,चपळ प्रामाणिक मावळ्यावर शिवाजी महाराजांची जास्त भिस्त होती. याविषयी सभासद म्हणतात,'मावळे लोकात १० लोकांवर १ नाईक, ५० लोक म्हणजे पंच नाईकी यावर १ हवालदार, ३ हवालदार मिळून १ जुमलेदार, १० जुमलेदार मिळून १ हजारी, जुमलेदारास ३ होन तैनात चालीना,१ सबनीसास ४० होन चालीना तर हजारीस ५०० होन चालीना असे सात हजारीना मिळून एक सरनौबत येसाजी कंक हा नियुक्त केला. यांच्या आधीन सर्वांनी असावे.८ यावरून घोडदळाप्रमाणेच पायदळाची ही स्वतंत्र व्यवस्था होती हे दिसून येते. पागेतील लोकांना

पायदळ पेक्षा जास्त पगार होता.पागेतील जुमलेदाराला पायदळातील जुमलेदारापेक्षा पाचपट पगार होता. त्यामुळेच मध्ययुगीन काळात पागा हे लढाईचे मुख्य अंग मानले गेले. महाराजांच्या पागेची संख्या घोड्यांच्या संख्येवर अवलंबून असे. उत्तम घोडे आयात करावे लागत त्यासाठी जबर किंमतही मोजावी लागत असे. एकूणच शिवाजी महाराज सैनिकांना वक्तशीर पगार देत असल्याने जरी ते वेतन कमी असले तरी त्यांना नकार करता येत नव्हता असेही डॉ.सेन म्हणतात. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्कर व्यवस्थेत हत्तीदल (पीलखाना) व उंटदल (उष्ट्रखाना) यांनाही महत्वाचे स्थान होते. या दलांना सामान अवजड साहित्य व तोफा वाहून नेण्यासाठी नेला जाई. मोगली सैन्यात हत्तीच्या अंबारीत बसून सेनापती लढत असे शिवाय हे खर्चिक होते त्यामुळे शिवाजी महाराजांना हे परवडण्यासारखे नव्हते म्हणून त्यांनी गनिमी कावा हे तंत्र अवलंबिले. त्यामुळे त्यांनी या दोन्ही दलाची फारशी वाढ केली नाही पण महाराजांना एकेक मावळा हत्तीपेक्षा भारी होता याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे पायदळाचा सेनापती येसाजी कंक आणि कुतुबशहाचा माजलेला हत्ती यांच्यात द्वंद्व युद्ध झाले. यात येसाजी कंक विजयी झाले यावरून शिवाजी महाराजांचे मावळे किती शूर होते याची प्रचिती येते. जरी शिवाजी महाराजांनी उंटदलाची व हत्ती दलाची वाढ केली असली तरी सभासद बखरीनुसार, शिवाजी महाराजांच्या मृत्यू समयी १२६० हत्ती होते त्यापैकी १०० हत्ती राजकीय वैभव म्हणून राजधानी रायगड येथे होते तर चिटणीस बखरीनुसार उंटदलाची ही संख्या १५०० होती.९

छत्रपति शिवाजी महाराजांनी आपल्या लष्कर व्यवस्थेत तोफखाना हा स्वतंत्र विभाग ठेवला होता. किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी व जलद हालचालींसाठी तोफांची नितांत गरज असे. जंजिऱ्याच्या सिद्धी बरोबर समुद्रात युद्ध करण्यासाठी महाराजांना लांब पल्ल्याच्या शस्त्रांस्त्रांची गरज होती.१० त्याकाळात तोफांना संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्वाचे स्थान होते. आदिलशहाच्या संघर्षात शिवाजी महाराजांना लूट म्हणून काही तोफा मिळाल्या होत्या. स्वतः शिवाजी महाराजांनी पुरंदर किल्ल्यावर तोफा ओतण्याचा कारखाना सुरू केला होता याकामी त्यांच्या पदरी पोर्तुगीज, इंग्रज, फ्रेंच अधिकारी असल्याची माहिती मिळते.११ एकूणच तोफा व बंदुका यासारखी शस्त्रे मिळवण्यासाठीच त्यांनी परकीय वखारीना आपल्या साम्राज्यात जागा दिली असे फॅक्टरी रेकॉर्डवरून समजते.१२ यावरून शिवाजी महाराजांनी युद्धासाठी जय्यत तयारी म्हणून २०० तोफा प्रत्येक किल्ल्यावर ठेवल्या होत्या. शिवाय प्रत्येक तोफेचे हत्ती, गोलंदाज,पायदळ,फौज इ. सरंजामही ठेवला होता.

सुरुवातीच्या काळात शिवाजी महाराजांच्या लष्कराची संख्या ३००० होती पण पुढे अफजलखानाच्या वधावेळी ७००० लष्कर पागा व ८००० शिलेदार असे एकूण १५००० लष्करसेना होती. स्वराज्याचा विस्तार होताना ही लष्कर संख्या क्रमाक्रमाने वाढत गेली. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यू समयी १लाख मावळे पायदळ त्यावर ३६ सरदार, त्यांच्या पागेत ३२००० घोडे होते. शिवाजी महाराजांच्या पायदळाची संख्या जवळ जवळ १ लक्ष होती. काही पायदळ कायमचे होते तर काही कायमचे नव्हते.जे कायमचे होते त्यांची नेमणूक किल्ल्यावर असे त्यांना आसपासच्या जमिनी दान दिल्या जात होत्या.१३

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्कर व्यवस्थेचा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे हेरखाते होय यात राज्यात नेमलेल्या राजदूतांचा समावेश असे. शत्रूची सर्व माहिती मिळवणे व ती राजाला कळवणे यासाठी विश्वासू, कामसू व्यक्तींची हेर म्हणून नेमणूक केली जाई. शिवाजी महाराजांनी अनेक गुप्त लढाया केल्या, श्रीमंत शहरे लुटली, गुप्तपणे ठेवलेली संपत्ती शोधून काढली हे सर्व प्रामाणिक हेरांमुळेच त्यांना शक्य झाले. शिवाजी महाराज धुरंधर मुत्सद्दी होते. त्यांनी गुप्तहेरांचे महत्व ओळखूनच हेरखाते हा स्वतंत्र विभाग सुरू केला ते स्वतः हेरगिरीत निपुण होते. याचे उदाहरण त्यांनी आग्रा भेटीत दाखवून दिले. त्यांच्या पदरी बहिर्जी नाईक हा हेरांचा प्रमुख होता. ज्यावेळी महाराजांनी प्रथमतः सुरत शहर लुटले त्या लूटीपूर्वी बहिर्जी नाईकने सुरत शहराची सर्व माहिती, शहरातील सधन लोक, त्यांची संपत्तीची माहिती शिवाजी महाराजांना दिली

होती.१४ याशिवाय शिवाजी महाराजांनी गोंधळी, गुळवुंडे, ज्योतिषी, कडकलक्ष्मी,बहुरूपी अशा अनेकांचा हेर म्हणून उपयोग करून घेतला हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. शत्रूच्या छावणीत फिरून त्यांनी माहिती आपल्या सैन्याला कळवायची हेर गुप्तहेराने सत्र होते. शिवाजी महाराज आपल्या हेरांना मुबलक द्रव्य देत होते त्यामुळे त्यांना खात्रीची माहिती मिळत असे व मोहिमांमध्ये सहज यश मिळत असे. सानिपाची गेत म्हणतात, 'द्रव्य देऊन मित्र कसे मिळवावे हे शिवाजी उत्तम प्रकारे जाणत होते त्यांच्याजवळ जसा द्रव्याचा मोठा साठा होता तसेच त्यांचे मित्रही अनेक होते ते त्यांना तामनतास माहिती पुरवत असत.१५

लष्कराच्या शस्त्रास्त्रांविषयी छत्रपती शिवाजी महाराज खूप जागरूक होते. त्यांच्या सैन्याकडे ढाल, तलवारी, कट्यार, भाले,बिचवे,खंजीर ,जामदाडा, पट्टे, बंदुका, गोळे, गोफणी, छोट्या मोठ्या तोफा इ. प्रकारची हत्यारे होती. ती हत्यारे परंपरागत पद्धतीची होती याउलट पाश्चात्यांची हत्यारे ही या हत्यारांपेक्षा सरस होती. शिवाजी महाराजांनी पाश्चात्यांची हत्यारे मिळवण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. महाराजांच्या लष्करात तोफांचा वापर झाला असला तरी तोफा बनवण्याचे फारसे प्रयत्न झाले नाहीत दीर्घ संघर्ष व अल्पायुष्य यामुळे त्यांना या कार्याकडे फारसे लक्ष देता आले नाही तरीही त्यांच्या नंतर मराठा साम्राज्यात तोफा तयार करण्याचे कारखाने सुरू झाले.१६ तोफांच्या नंतर बंदुकांना महत्वाचे स्थान होते. मराठी लष्करात त्याकाळात बंदुकांचे फरगामी बंदुका, लाहोरी बंदुका, नरवरी बंदुका, चापाच्या बंदुका , तोड्याच्या बंदुका प्रचलित होत्या. या बंदुकीसाठी लागणारे दारूचे गोळे शिसे व कथिल एकत्र करून तयार केले जात. तोफा प्रमाणेच शिवाजी महाराजांनी बंदुकीसाठी फ्रेंच ,इंग्रज ,पोर्तुगीजांकडे मागणी केल्याचे व काही प्रमाणात बंदुका मिळवल्याचे फॅक्टरी रेकॉर्डवरून कळते.१७ शिवकाळात दारूखाना हा स्वतंत्र विभाग होता व प्रत्येक किल्ल्यावर संकटमयी संरक्षणाच्या दृष्टीने दारूगोळ्याचा साठा करून ठेवला जात असे काही वेळा मराठी गनाधीश तोफेचे गोळेही परकीय सत्तेकडून मिळवत असत.

एकूणच मराठा लष्करामध्ये वरील शस्त्राशिवाय तलवारीला सुद्धा महत्त्वाचे स्थान होते. शिवकाळात लोखंडाच्या व पोलादीच्या वाकदार तलवारी असत. शिवत्तोर काळात सरळ तलवारी बनवण्यास सुरुवात झाली शिवाय पसरट, गोलाकार, पात्याच्या, नागमोडी, दुधारी, फरधनी तलवारी असत. तलवारीच्या मुठीवर नक्षीकाम किंवा काही मजकूर कोरलेला असे.१८ तलवारी प्रमाणे ढालीला सुद्धा महत्त्वाचे स्थान होते. यात कासवाची पाठ, गेंड्याचे कातडे लोखंड व पोलादापासून ढाली बनवत. दोलडी ढाल,बुटल्याचे ढाल, गेंड्याची ढाल हे प्रकार होते. ढाल तयार करणारे कारागीर ही स्थानिकच असत.१९ घोडेस्वाराला उपयुक्त ठरणारे दुसरे शस्त्र म्हणजे भाला होय. हे भाले लाकडी मजबूत आणि १.२ मीटर लांबीची असत. त्याच्या दोन्ही बाजूस धार असून टोक निमुळते होत गेलेले असे. शिवाय शिवकालीन लष्कर व्यवस्थेत धनुष्यबाणाचाही वापर केला जात असे. धनुष्य सुमारे १०० से.मी. लांबीचे असे. टोकाच्या वाकलेल्या पट्टीच्या कडेला खाचा करून त्यात बकऱ्याची तात अडकवलेली असे. युद्धात धनुष्यबाणांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत असे. याखेरीज शिवकालीन लष्कर व्यवस्थेत खांडा, गेप कवच, निरनिराळ्या आकाराच्या कटयारी , शत्रूला जायबंद करण्यासाठी असलेले वाघ नखे नावाचे शस्त्र. या शस्त्रास्त्रांचाही वापर होत असे.२० थोडक्यात मध्ययुगीन काळात भारतात वापरली जात असलेली शस्त्रास्त्रे शिवाजी महाराजांनी आपल्या सैन्याला दिली. यावेळी शिवाजी महाराजांवर पाश्चात्यांच्या प्रगत शस्त्रास्त्रांचाही प्रभाव पडलेला दिसून येतो व तशीच शस्त्रे मिळवण्याचा व तयार करण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केला होता हे तत्कालीन कागदपत्रांवरून दिसून येते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्कर व्यवस्थेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे पायदळात किंवा घोडदळात सैन्याची भरती करताना ते स्वतः त्यांची पारख करीत वंशपरंपरेने नेमणूका न करता अधिकाराच्या पात्रतेनुसार नेमणूका करीत. सैन्यात नवीन नोकरी करणाऱ्याला जुन्या शिपायांनी खात्री द्यावी लागत असे. अशी खात्री देणाऱ्या शिपायाला जामीन पत्र

लिहून द्यावे लागत असे. महाराजांनी जहागीरांच्या नियंत्रणाखाली सैन्य उभारण्याची जुनी पद्धत बंद करून स्वतःच्या नियंत्रणाखाली रोख पगार देणारी फौज उभारली. शिवाजी महाराजांनी आपल्या सेनेला युद्धकलेचे शिक्षण दिले होते. त्यांच्या सैन्यात अनेक निरक्षर नवशिके लोक होते त्यांना लष्करी शिक्षण देण्यासाठी महाराजांनी उघड्या मैदानात तीन महिने घोड्यावर कसे बसावे, युद्धकलेचे सर्व डाव कसे खेळावे ,तलवार कशी चालवावी याबद्दल काळजीपूर्वक शिक्षण दिले .२१ छत्रपती शिवाजी महाराज आपल्या सरनौबत, सुभेदार, हवालदार व हुजुरातीतील अधिकाऱ्यांना हुंडी च्या रूपाने पगार देत असत त्याला वरात म्हणत.ते ज्या जमिनी कसत त्यांच्यावर सारा आकारला जाई व तेवढी रक्कम त्यांच्या पगारातून वजा केली जाई. पगाराच्या उरलेला हिस्सा त्यांना वरातेच्या रूपाने जिल्ह्याच्या मजिनावर दिला जाई.२२ एकूणच रोख पगार देण्याच्या पद्धतीमुळे सरकारी तिजोरीवर जरी ताण पडला तरी वक्तशीर पगार मिळत असल्याने सैनिक वर्ग खुश होता आणि जमीनदारांना व मनसबदारांना त्रास रयतेला होत नव्हता. शिवाय एखाद्या सैनिकाने चोख कामगिरी बजावली तर त्याला त्याच्या पगाराव्यतिरिक्त त्यास प्रोत्साहनार्थ बक्षिसे किंवा इनामे दिली जात असत हे त्यांच्या लष्कर व्यवस्थेचे अलौकिक वैशिष्ट्येच म्हणावे लागेल.

निश्चयाचा महामेरू, श्रीमंत योगी, जाणता राजा, रयतेचा राजा या नात्याने छत्रपती शिवाजी महाराजांनी संपूर्ण जगभरात स्वतःचा दरारा निर्माण केला होता.दूरदृष्टीपणा ,व्यवहारीपणा शूरपणा ,सहिष्णूवृत्ती, धाडसी वृत्ती ही त्यांच्या स्वभावाची वैशिष्ट्ये होती. त्यांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करताना सुमारे ४०० गड आपल्या आधिपत्याखाली आणले काही गड त्यांनी स्वतः बांधले. त्यांचा एक एक गड किल्ला म्हणजे स्थापत्यशास्त्र, व्यवस्थापन व गनिमी काव्याचे प्रतीकच होते.आपल्या वडिलांकडून मिळालेल्या १००० सैनिकांच्या छोट्या तुकडीपासून १ लाख सैनिकांचे लष्कर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी उभे केले. आपल्या लष्करातील सैन्याची नेमणूक करताना त्यांनी अत्यंत चोख दक्षता घेतली होती त्यांनी सैनिकाचे गुणदोष, धाडसी वृत्ती पाहूनच त्यांची नेमणूक केली होती. महत्त्वाचे म्हणजे लष्कर आणि नौसेनेत सैनिकांच्या नियुक्तीसाठी धर्म हा निकष त्यांनी कधीच ठेवला नाही. त्यांच्या लष्कर व्यवस्थेत निरनिराळ्या जाती ,धर्मांचे, पंथाचे सैनिकही एकजुटीने राहत होते. याचे कारण म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्वधर्म सहिष्णू वृत्तीचे धोरण स्वीकारले होते.. शिवाय मराठ्यांचे लष्कर अत्यंत साधे, तोफे व फार अवजड साहित्य नसलेले स्त्रिया नोकर चाकर, बाजारबुणगे यांचा अभाव असलेले होते.त्यांच्या छावणीत फक्त दोन छोटे तंबू असत त्यातील एक महाराजांसाठी व दुसरा त्यांच्या मंत्र्यासाठी दोन शिपायामागे तीन घोडी असत.त्यामुळे जलद हालचाली शक्य झाल्या एकूणच छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करातील प्रत्येक सैन्याला कडक शिस्तीचे सवय असल्यामुळे महाराज प्रत्येक मोहिमेत व प्रत्येक शत्रूचा नाश करण्यात यशस्वी झाले. याचे संपूर्ण श्रेय महाराजांच्या लष्कर व्यवस्थेलाच दिले जाते. त्यांच्या काळात गड-किल्ले, त्याची ठिकाणी सुरक्षित राहिली ते केवळ शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्यात स्थापन केलेल्या लष्कर व्यवस्थेमुळेच .अशा या थोर रयतेच्या राजाला व त्यांच्या लष्करी प्रशासनव्यवस्थेला कोटी कोटी प्रणाम। जय हिंद ।जय शिवराय।

संदर्भ साधने

१) उदगावकर एम. एन.- शिवाजी ,शिवराज व शिवकाळ, साहित्यसेवा प्रकाशन सातारा, १९३१, पृ.क्र. २३१

२) रामचंद्रपंत अमात्य-आज्ञापत्र संपादक, व.दी. राव- १९५५

३) उपरोक्त ,उदगावकर एम. एन. पृ. क्र.२३१

४) कृष्णाजी अनंत सभासद - सभासद बखर, १९६०, पृ. क्र.५६

५) उपरोक्त, उदगावकर एम. एन. पृ. क्र.२३२

६) Sen S.N.- Administrative system all the Marathas, University Press
Calcutta, Senate House 1976 Page No 316.

७) उपरोक्त, सेन एस.एन. पृ.क्र.१४३.

८) उपरोक्त, कृष्णाजी अनंत सभासद, पृ.क्र. २८

९) उपरोक्त ,उदगावकर एस.एन. पृ.क्र.२३४.

१०) English records on Shivaji vol III 1973, Page No 309.

११) आपटे केळकर-शिवकालीन पत्रसार संग्रह ,१९३०

१२) Sen S.N.-The military system of the marathas,1928, Page No 96

१३) Sarkar Jadunath- Chhatrapati Shivaji and his Times,1973, Page No 359.

१४) गायकवाड, सरदेसाई , थोरात- मराठी कालीन संस्था व विचार, एम .व्ही. फडके अँन्ड कंपनी, कोल्हापूर, १९८२ पृ. क्र.३२७

१५) उपरोक्त सेन एस.एन. पृ. क्र.७७

१६) कित्ता,-पृ. क्र.१०२

१७) कित्ता- पृ.क्र.९६

१८) उपरोक्त ,जदुनाथ सरकार, पृ. क्र.१२०

१९) कित्ता-पृ. क्र.१२१

२०) कित्ता-पृ.क्र.१२२

२१) Sen S.N.-Foreign Biographies of Shivaji,1976, Page No 154.

२२) कृष्णाजी अनंत सभासद- शिवछत्रपती चरित्र,१९६०, पृ. क्र.२८,२९.

समकालीन जागतिक सुरक्षेची आव्हाने: धोरण आणि रणनिती

प्रो. डॉ. चंद्रकांत वंशीधर भांगे
श्री. देविदास विजय भोसले

अनुक्रमणिका

1. सामाजिक सुरक्षितता आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ — १-७

प्रा. [illegible], सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, दीक्षाभूमी, नागपूर

2. बिमस्टेकचा इतिहास व कार्य — ८-११

प्रा. [illegible], इतिहास विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, [illegible]

3. आर्थिक कल्याण आणि व्यापार संबंध — १२-१५

प्रा. डॉ. [illegible], सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी.

4. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भारतीय सार्वजनिक उपक्रम — १६-२३

डॉ. [illegible]

5. आतंकवादा समोरील आव्हाने — २४-२६

प्रा. [illegible], राज्यशास्त्र विभाग, किसान महाविद्यालय, पारोळा, ता. अमळनेर जि.जळगाव

6. कोरोना महामारी आणि मानवी सुरक्षा साठी संघटनेची भूमिका — २७-३०

डॉ. [illegible], विभाग प्रमुख, श्रीमती केशरबेन मनोहरभाई पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

7. कोरोना महामारी : मानवी जीवन व अर्थव्यवस्थेवर आलेला प्रभाव — ३१-३५

प्रा. डॉ. [illegible], राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, [illegible] महाविद्यालय, [illegible] जि. चंद्रपूर

8. दहशतवाद – आंतरराष्ट्रीय समस्या — ३६-४१

प्रा. [illegible], राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती ना.ना.कला महा.यवतमाळ

9. दहशतवाद - एक जागतिक आव्हान — ४२-४५

डॉ. [illegible], राज्यशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी महाविद्यालय,परभणी

10. भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हान: दहशतवाद — ४६-४८

प्रा. डॉ. [illegible], राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

11. हिंदी महासागराचे भूराजनैतिक महत्त्व आणि समस्या — ४९-५६

प्रा. डॉ. [illegible], सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

12. हिंदी महासागराचे भारताच्या दृष्टीकोनातून भू-सामरिक महत्त्व — ५७-६१

प्रा. डॉ. [illegible], संशोधन मार्गदर्शक व संरक्षणशास्त्र विभागप्रमुख, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

&

प्रा. [illegible], संशोधक विद्यार्थी, संरक्षणशास्त्र विभाग, श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा, जि. बीड

13. हिंदी महासागर आणि भारताची सुरक्षितता — ६२-६५

[illegible], सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, [illegible] कॉलेज, कोल्हापूर

14. भारतीय राष्ट्रवादासमोरील आव्हाने — ६६-७०

प्रा. [illegible], सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, [illegible] महाविद्यालय [illegible]

15. भारताची राष्ट्रीय [illegible] — ७१-७५

प्रा. डॉ. [illegible], [illegible] महाविद्यालय [illegible], जि. परभणी

16. भारतातील नक्षलवाद समस्या — ७६-८०

प्रा. [illegible]

17. नक्षलवादी चळवळ आणि राष्ट्रीय सुरक्षितता ८३-८८

[illegible] महाविद्यालय, [illegible] जि. बीड

18. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य संरक्षणात नौदल धोरण आणि रणनिती ८९-९२

प्रा. डॉ. [illegible] विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, [illegible] कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, पुणे

19. मराठ्यांची स्वराज्यरक्षिणी महाराणी ताराबाई यांचे स्वराज्य कार्यातील योगदान -एक चिकित्सक अभ्यास ९३-९८

[illegible] इतिहास विभाग [illegible] जि. सिंधुदुर्ग

20. महिला सुरक्षा शिक्षण, करिअर आणि समाज ९९-१०३

प्रा. डॉ. [illegible] विभाग प्रमुख, [illegible] महाविद्यालय, [illegible]

21. सामाजिक सुरक्षा परिप्रेक्षातून महिला सक्षमीकरण : समस्या, आव्हाने आणि उपाय [illegible]

प्रा. डॉ. [illegible] विभाग प्रमुख, [illegible] महाविद्यालय, [illegible] जि. पुणे

22. भारतातील अन्न सुरक्षा- एक परीक्षण [illegible]

डॉ. [illegible] विभागप्रमुख, [illegible] विभाग, [illegible] महाविद्यालय, [illegible]

&

प्रा. डॉ. [illegible] विभागप्रमुख, [illegible] विभाग, [illegible] कॉलेज [illegible]

॥९॥

मराठ्यांची रणरागिणी महाराणी ताराबाई यांचे स्वराज्य कार्यातील योगदान-एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. वंदना राजेश शिंदे

प्रस्तावना- दिल्ली झाली दीनवाणी। दिल्लीशाचे गेले पाणी। ताराबाई रामराणी ।भद्रकाली कोपली। ताराबाईचे रागे दिल्लीपतीची तख्ते। खचो लागली नेति मते। कुराणेही खडली। रामराणी भद्रकाली।रणरंगी क्रुद्ध झाली। प्रलयाची वेळ आली। मुगलहो सांभाळा। असे जिचे वर्णन कवी गोविंद यांनी केले ते म्हणजे मराठा साम्राज्यातील कर्तबगार व्यक्तिमत्व महाराणी ताराबाई होय. आतापर्यंत छत्रपती शहाजी, छत्रपती शिवाजी, छत्रपती संभाजी, छत्रपती राजाराम, मासाहेब जिजाऊ, राणी येसूबाई ,राणी ताराबाई यांच्यासह अनेक कर्तबगार मराठी माणसांनी आपली हाडे स्वराज्यनिर्मितीसाठी झिजवली. तेव्हा कुठेतरी स्वराज्याची बुलंद इमारत रायगडावर ३२ मण सोन्याच्या सिंहासनाच्या रूपाने उभी राहिली. स्वराज्याच्या जडणघडणीमध्ये अनेक पराक्रमी पुरुषांनी आपला देह ठेवला. त्या सर्व पराक्रमी मावळ्यांच्या अर्धांगिनीचे योगदान सुद्धा तितकेच महत्त्वाचे आहे. पण अनेक इतिहासकारांनी, संशोधकांनी व अभ्यासकांनी या पराक्रमी स्त्रियांच्या योगदानाकडे बरेच दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते. [illegible] आजपर्यंत पुरुषप्रधान संस्कृतीत बहुतांशी इतिहासकार ,संशोधक व अभ्यासक प्रामुख्याने पुरुषांच्या पराक्रमाच्या कथा रंगवितात व दाखवितात पण त्यामुळे इतिहासातील महापराक्रमी स्त्रियांचे कर्तुत्व आणि पराक्रम काळाच्या ओघात झाकले जाते ही खेदाची बाब मानली पाहिजे. इतिहासाच्या व काळाच्याही पडद्याआड गेलेले असेच एक धगधगते व्यक्तिमत्त्व म्हणजे साक्षात आई भद्रकालीचे रूप, मराठ्यांची रणरागिनी महाराणी ताराबाई होय. सदरच्या शोधनिबंधात अशा काळाच्या पडद्याआड झाकल्या गेलेल्या राणी ताराबाई यांच्या स्वराज्य कार्यातील योगदानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती -सदरच्या शोध निबंधाचा हेतू हा मराठा साम्राज्यातील कर्तबगार रणरागिनी महाराणी ताराबाई यांचे स्वराज्य कार्यातील योगदान अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत विषयाच्या विश्लेषणासाठी काही प्रकाशित व अप्रकाशित प्राथमिक साधने व दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे. त्यामध्ये महाराणी ताराबाई यांचे विकिपीडिया, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १,२,४,८,१०,१४, मोगल दरबाराची बातमीपत्रे, ताराबाई कालीन कागदपत्रे, इतिहास संग्रह मासिकातील पेशवे दफ्तरातील सनदपत्रातील माहिती, संदर्भ पुस्तके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके यांच्या आधारे या शोधनिबंधाचे निरूपण करण्यात आले आहे.

संशोधनाची गरज- सदरच्या शोधनिबंधामध्ये स्वराज्याच्या उभारणीमध्ये मराठ्यांची कर्तबगार साध्वी महाराणी ताराबाई यांनी दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेतलेला आहे. स्वराज्यनिर्मितीच्या जडणघडणीमध्ये अनेक पराक्रमी

त्यांनी फार मोठे बलिदान दिले होते. पण तेच स्वराज्य टिकून ठेवण्यामध्ये महाराणी ताराबाई यांचे योगदान हे तितकेच महत्त्वाचे होते. पण बऱ्याच इतिहासकार, संशोधकांनी महाराणी ताराबाईंना स्वराज्य कार्यातील योगदानाला म्हणावा तसा आढावा घेतला नाही. त्यांच्यावर पूर्ण संशोधन होणे गरजेचे आहे या दृष्टिकोनातून या शोधनिबंधात रणरागिनी महाराणी ताराबाई यांचे स्वराज्य कार्यातील योगदानाला मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे_

१) महाराणी ताराबाई यांनी महाराष्ट्रातील भगव्या झेंड्याखाली सर्वांना कसे एकत्र आणले त्याचा आढावा घेतला आहे.

२) मराठा साम्राज्यातील कर्तबगार सम्राज्ञी या नात्याने त्यांनी स्वराज्य कार्यातील भुमिका अभ्यासली आहे.

३) स्वराज्यासाठी त्यांनी केलेल्या लढाया व स्वराज्याची जडण-घडण याचेही परीक्षण करण्यात आले आहे.

४) छत्रपती घराण्यातील कर्तबगार पराक्रमी सून या भूमिकेतून महाराणी ताराबाई यांनी स्वराज्यात केलेल्या कार्यांचा आढावा घेतला आहे.

महाराष्ट्राचा गौरवशाली इतिहास घडला तो सह्याद्रीच्या साक्षीने सह्याद्रीचे कणखर खडे ,गड ,किल्ले, दुर्ग,गड आजही इतक्या दीर्घ काळाने शिव इतिहासाची साक्ष देतात. स्वराज्य स्थापनेचा इतिहास हा कर्तबगार कर्तृत्वाची गाथाच. त्या सर्व छत्रपतींना मानाचा मुजराच करणे योग्य ठरते. अशा छत्रपतींच्या घराण्याची धुरा काही सूना स्त्रियांनी सांभाळली असेच एक कर्तबगार व्यक्तिमत्त्व म्हणजे कोल्हापूरच्या छत्रपती घराण्याची संस्थापिका महाराणी ताराबाई भोसले म्हणजेच भोसले घराण्याची एक मनस्विनी. या मनस्विनीचा जन्म सन १६७५ हंबीरराव मोहिते या शूर सेनापतीच्या पोटी झाला. सेनापतीच्या घराण्यात जन्मलेल्या ताराबाईंना दांडपट्टा तलवारबाजी, घोड्यावर बसणे अक्षर ओळख इ. शिक्षण मिळाले होते.पुढे शूर सेनापतीची ही मुलगी शिवरायांची सून झाली आणि तिने स्वराज्याची ज्योत अखंडपणे तेवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला अगदी शूरपणाने.

१) महाराणी ताराबाईंची राजकीय कारकीर्द- महाराणी ताराबाईंचा विवाह छत्रपती राजाराम महाराजांशी१६८४-८५ च्या दरम्यान झाला पुढे या दांपत्यांना ९ जून१६९६ रोजी शिवाजी दुसरे हे पुत्ररत्न झाले. त्यानंतर थोड्याच काळात सन१७०० मध्ये राजाराम महाराजांचा मृत्यू झाला आणि येथूनच महाराणी ताराबाई यांच्या राजकीय कारकिर्दीला सुरुवात झाली. छत्रपती संभाजी यांची पत्नी येसूबाई व पुत्र शाहू मोगलांचे कैदी बनले. तेव्हा मराठ्यांचे गड-किल्ले, प्रदेश मोगलांच्या ताब्यात गेले त्यानंतर शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याचा अंत होईल असे वाटत असतानाच मराठी स्वराज्याची धुरा महाराणी ताराबाई यांनी आपल्या खांद्यावर घेतली. छत्रपती राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे आपल्या हाती घेऊन पुत्र शिवाजी याचे संरक्षण विशाळगडावर पार पाडले. ताराबाईंनी फक्त राज्यकारभारच हाती घेतला नाही तर आपल्या सैन्याचे नेतृत्व, मोहिमांची आखणी व अंमलबजावणी ही कामेही हाती घेतली.१

२) अष्टप्रधान मंडळाच्या नेमणुका करण्यात सरवेज- महाराणी ताराबाईंनी स्वराज्याचा कारभार हाती घेतल्यानंतर स्वतः अष्टप्रधानाच्या नेमणुका केल्या. राजाराम महाराजांच्या काळात निळो मोरेश्वर हा मुख्य प्रधान

होता पण तो मिरज येथे मोगलांशी झालेल्या युद्धात मारला गेला.पुढे त्याच्या जागी परशुराम त्रिंबक यांची मुख्यप्रधान म्हणून नेमणूक महाराणी ताराबाईंनी केली.२ राजाराम महाराजांनी निगाजी पंथ हनुमंते यांची मोगलांच्या कैदेतून सुटका होताच त्याला प्रतिनिधी पद दिले, तर ताराबाईंच्या काळात रामचंद्रपंत हे अमात्य पदी राहिले. महाराणी ताराबाईंनी धनाजी जाधव यांना सरसेनापती पद दिले तर शंकराजार्यांना पंडितराव या पदावर नेमले. याच दरम्यान औरंगजेब बादशहाने मराठ्यांचे सातारा, सज्जनगड , भूषणगड , पन्हाळगड , विशाळगड हे किल्ले काबीज करण्याचा सपाटा सुरू केला.३ त्यावेळी मात्र सर्व लक्षात महाराणी ताराबाईंनी गनिमी काव्याची सुत्रे केली.

३) गनिमी काव्याची सुत्रे (इ.स.१७०१) - औरंगजेब बादशहाच्या हुकुमानुसार जुल्फिकारखानं कोकणी दरवाजासमोर आपला तळ ठोकला. तेव्हा ताराबाईंच्या सैन्याकडून किल्ल्यावरून तोफांचे गोळे येऊन मोगलांच्या लष्करावर पडू लागले. महाराणी ताराबाईंने सेनापती धनाजी जाधवांना मोगलांशी जरूर तेथे लढा देण्याची व मराठी सैन्याला मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी सोपवली त्यानुसार ताराबाईचे मराठी सैन्य गनिमी काव्याने मोगलांना हुलकावणी देत राहिले अशाप्रकारे मराठ्यांनी गनिमी काव्याचे युद्ध विजापूर सुभ्यातील चिकोडीपर्यंत केले.४ जुल्फिकार खानाने मोगलांना पन्हाळगडास मोर्चेचे संरक्षण दिले तेव्हा मात्र ताराबाईने मराठ्यांना मोगलांचे मोर्चे उधळून लावण्याचे हुकूम सोडले. तेव्हा मोगलांच्या मदतीसाठी शहजादा बेदरबख्त प्रचंड सैन्य घेऊन आल्याने त्यांच्यासमोर मराठ्यांचा टिकाव लागला नाही व त्यांनी माघार घेतली.५ अशा परिस्थितीत ताराबाईंनी गनिमी काव्याचा वापर केला. त्याच दरम्यान जुल्फीकार खानाने पन्हाळगडाच्या पायथ्याशी मराठ्यांवर हल्ला केला व विजय मिळवला. किल्ल्याला वेढा घालून बसलेल्या मोगली सैन्याचा विमोड करण्यासाठी ताराबाईंनी मराठी सैन्याच्या तुकड्या पाठविल्या. यावेळीही त्यांनी गनिमी काव्याचाच वापर केला.६ शेवटी मोगलांनी पन्हाळगडाच्या तटबंदीवर तोफांचा मारा सुरु केला पण पावसाळा सुरू झाल्याने ताराबाईंनी वाटाघाटी सुरु केल्या त्यानुसार शहजादा कामबक्षने किल्लेदारास ५५ रुपये देण्याचे मान्य केले त्याबदल्यात ताराबाईंने पन्हाळा व पावनगड हे किल्ले बादशहाच्या स्वाधीन केले. बादशहाने पन्हाळगडास नबीशहादुर्ग व पावनगडास बानीशहादुर्ग अशी नावे दिली व इस्माईल खानास पन्हाळाचा किल्लेदार म्हणून नेमले.७

४) ताराबाईच्या मराठी सरदारास प्रमुख सूचना- महाराणी ताराबाई गनिमीकाव्यात अत्यंत तरबेज होत्या. त्यांनी मराठी सरदारांना कळवले की , बादशहाची फौज जास्तीत जास्त किल्ल्यापर्यंत अडकून ठेवायची व मराठी फौजांना सर्व दक्षिणेत संचार करण्याचे आदेश दिले तसेच पावसाळा सुरू होताच मोगलांशी वाटाघाटी करून भक्कम रक्कम वसूल करून किल्ला ताब्यात द्यायचा कारण पावसाळ्यात मोगलांचे खूप हाल होत होते. प्रत्येक किल्ल्यावर सक्षम संरक्षकबंदी ठेवण्याइतके मनुष्यबळ मोगलांकडे नव्हते त्यामुळे पुन्हा किल्ला जिंकून घेणे मराठ्यांना जड जात नव्हते. यातही महाराणी ताराबाई यांची खूप मोठी दूरदृष्टी होती.५) जेव्हा मोगल पन्हाळा व पावन गड हे किल्ले काबीज करताना - राणी ताराबाईंनी राज्यकारभार हाती घेतल्यानंतर त्यांचे वास्तव्य विशाळगडावर होते तेथून त्या मराठी फौजांना मोगलांचे लढे उधळून लावण्याचे मार्गदर्शन करीत होत्या. जेव्हा मोगलांनी पन्हाळगड व पावनगडाच्या तटबंदीवर हल्ले सुरू केले तेव्हा महाराणी ताराबाईंनी गनिमी काव्याची सूत्रे हाती घेतली. येसाची

[illegible] सरदाराने ६० [illegible] पन्हाळगडावर स्वारी केली. या वेळी मराठ्यांना [illegible] होती. या वेळेस मराठ्यांनी कोणत्याही मराठ्यांना कामगिरी वर्ग केल्यानंतर [illegible] पन्हाळ्याच्या ताब्यात वेढा दिला तेव्हा ताराबाईंनी पावनगडच्या किल्लेदार त्रिंबकजी [illegible] मदतीस स्वार १००६ व स्वारांची तुकडी पाठवली. पुढे मराठ्यांची ताई मदत नाही म्हणून [illegible] १०,००० लोक देऊन स्वार पाठवली. या स्वारीत कृष्णाजीपंतनाने हल्ला केला व [illegible] तरीही पण किल्ल्यात स्वार मोहीमेवरुन परतली आहे.१० पण जेव्हा पन्हाळगडास [illegible] वेढा दिला तेव्हा राणी ताराबाईंनी मोठ्या चातुर्याने आपली राजधानी तेथून हलवून विशाळगडावर [illegible] औरंगजेबाने स्वतः पुढे येऊन विशाळगडच्या किल्ल्यासाठी वेढा दिला. हा वेढा सहा महिने [illegible] औरंगजेबाने झुल्फिकारखानाला शत्रूचा निपात करण्याचा फर्मान दिला.११ परिणामी इकडे मराठ्यांनी [illegible] पर्यंतच्या भागात लूटमार सुरू केली. फौजेपासूनही किल्ला मराठ्यांनी काबीज केला म्हणून [illegible] छत्रपती राजाराम महाराजांचे जे धोरण होते तेच धोरण ताराबाईंने सुरू ठेवले. मात्र हाती [illegible] आपल परशुराम त्र्यंबकांची रामचंद्र अमात्य यांच्या आधारस्तंभावर बादशहांनी [illegible] दिली. तिने स्वतःचे [illegible] सोडून शत्रूचा निपात करण्याचे धोरण स्वीकारले. शिवाजी [illegible] १७ वर्षांनी मराठ्यांनी चढाईचे धोरण सुरू केले. त्यामुळे मराठे केवळ लूट [illegible] सक्षम आहेत याची जाणीव बादशहाला झाली. ताराबाईंच्या नेतृत्वाखाली [illegible] मराठ्यांचा सबळ पैसा पकडू लागला.

[illegible] विशाळगड किल्ल्यास वेढा -औरंगजेबाने जेव्हा विशाळगड किल्ल्याला वेढा दिला तेव्हा राणी ताराबाईंनी धनाजी जाधव मोरे व संताजी घोरपडे यांना आज्ञा करून सांगितले, औरंगजेबने विशाळगडाला वेढा दिला [illegible] हल्ले करावे. त्याचाही विचार न करता मराठी फौजा रात्रंदिवस तोफा व बंदुकांचा मारा [illegible] तेव्हा औरंगजेबाने शहजादा बेदरबख्ताला सैन्य देऊन विशाळगडावर पाठवले. किल्ला हाती आला नाही [illegible] मोगलांचे हाल दणाणले. शेवटी परशुरामपंत व औरंगजेब यांच्या वाटाघाटी झाल्या. [illegible] शहजादा बेदरबख्ताने २ लाख रुपये परशुरामपंताकडे भरले. नंतर मराठ्यांनी किल्ला खाली केला [illegible] किल्ला लढविला गेला तेव्हा लढाईत व शेवटी कोणतेही नुकसान न [illegible] शत्रूच्या हालाची करावयाची ही चतुराई फक्त राणी ताराबाईंचीच होती. पुढे पंतप्रतिनिधींनी [illegible] आदेशानुसार प्रचंड किंमत देऊन केळणा हा किल्ला सुद्धा मोगलांच्या ताब्यात दिला. पण पुन्हा तो [illegible] काबीज केला.१२ अशाप्रकारे जरी औरंगजेबाने मराठ्यांचे गगनचुंबी किल्ले ताब्यात घेतले तरी राणी [illegible] नेतृत्वाखाली मराठ्यांचा पराक्रम कायम राहिला. मराठ्यांनी मोगली प्रदेशात चौथाई वसूल करण्यास [illegible]

[illegible] (नोव्हेंबर १७०५) - झुल्फिकारखान धनाजीचा पाठलाग करीत पुरंदरच्या भागाकडे [illegible] मराठ्यांनी औरंगाबादमध्ये धुमाकूळ घातला बादशहाने त्यांना रोखण्याकरिता [illegible] पाठवले. पण त्याला मराठ्यांचा बिमोड करता आला नाही. पुढे फौजाचा किल्ला जो मोगलांनी

हस्तगत केला होता तो परत घेण्याचा हुकूम राणी ताराबाईंनी मराठी फौजांना दिला व मोगलांनी किल्ल्यावरील रसद बंद केली शेवटी डिसेंबर १७०२ मध्ये मराठ्यांनी किल्ला हस्तगत केला.१३ त्यानंतर ताराबाईने फोंड्याचा किल्लेदार म्हणून कृष्णाजी अनंत यांची नेमणूक केली व मोगलांविरुद्ध आक्रमक धोरण स्वीकारले. जेव्हा औरंगजेब इतर किल्ले घेण्यात मग्न होता तेव्हा राणी ताराबाईंनी मराठी फौजांना बादशहाच्या प्रदेशावर स्वाऱ्या करण्याचा आदेश दिला. जेव्हा बादशाह विशाळगडाला वेढा घालून होता त्या मराठ्यांनी बुरानपुर शहरावर हल्ला करून ते उद्ध्वस्त केले व सुभेदाराकडून प्रचंड खंडणी घेऊन त्यांना सोडून दिले. ताराबाईंच्या नेतृत्वाखाली पुढे मराठ्यांनी गोवळकोंडा व वराडच्या सुभेदाराकडून प्रचंड खंडणी वसूल केली होती.१४ एकूणच मराठ्यांनी बचावाचे धोरण न स्वीकारता आक्रमक धोरण स्वीकारले होते. तिकडे औरंगजेब बादशहाने मराठ्यांचे बसंतगड ,सातारा, परळी पन्हाळा विशाळगड हे किल्ले जिंकले तरी ताराबाई निराश झाल्या नाहीत कारण त्यांना माहित होते हे किल्ले पुन्हा आपण मोगलांकडून हिसकावून घेऊ. पुढे बादशहाने रायगडावर हल्ला करून तोही ताब्यात घेतला त्यानंतर तोरणा किल्ल्याकडे कूच केली किल्ल्यातून तोफांचा मारा सुरु होता. शेवटी किल्ला घेणे अवघड असल्याने बादशहाने किल्ले दारास भरपूर लाच दिली व किल्लेदाराने तो किल्ला बादशाच्या हवाली केला.याच दरम्यान मोगलांनी राजमाची व लोहगड हे मराठ्यांचे किल्लेही आपल्या ताब्यात घेतले.

८) महाराणी ताराबाईंची चौफेर भरारी- औरंगजेब राजगड मोहिमेत गुंतला असताना ताराबाईने आपल्या फौजा मोगली मुलुखात चौफेर घुसवल्या. मराठे मोगल अंमलदारकडून चौथाई वसूल करत होते जे चौथाई देण्यास नकार देत मराठी सैन्य त्यांचा प्रदेश लुटून फस्त करीत असत.१५ लुटमारीमुळे मराठ्यांचं बळ वाढतच गेलं वाकिणखेड्याची मोहिम संपवून औरंगजेब अहमदनगरला जेव्हा आला तेव्हा तो अखेरचे दिवस काढत होता तरी त्याच्या फौजा लढत होत्या. बादशहाचे पारडे खचत चालले होते हे पाहताच महाराणी ताराबाईंनी मोगली प्रांतावर आपल्या प्रचंड लष्करी मोहिमा काढल्या. मराठ्यांचा धुमाकूळ स्वतः बादशहाने पाहिला होता. त्याने २६ वर्ष मराठ्यांशी झगडण्यात घालवली होती. त्याने मोठ्या कष्टाने मराठ्यांचे किल्ले जिंकले पण तेच किल्ले मराठ्यांनी पुन्हा जिंकल्याचे त्याला पहावे लागले. आपल्या डोळ्यासमोर रक्तपात होऊ नये म्हणून त्याने शहजादा कामबक्षची विजापूरच्या सुभेदार पदी नेमणूक केली तर शहजादा मुअज्जमची माळव्याच्या सुभेदार पदी नेमणूक केली पुढे बादशहा आजारी पडला आणि २० फेब्रुवारी १७०७ रोजी त्याचा मृत्यू झाला .औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मराठ्यांचे स्वातंत्र्य युद्ध संपले पुढे मोगल प्रांताचे सुभेदार चौथ व सरदेशमुखी या नावाखाली प्रचंड रक्कम ताराबाईंना देऊ लागले. अशाप्रकारे मोगल साम्राज्य क्षीण होत गेले औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर ५० वर्षाच्या आत मराठ्यांच्या ताब्यात भारताचा बहुतांशी भाग आला याचे संपूर्ण श्रेय रणरागिनी ताराबाई यांना दिले जाते.

निष्कर्ष- एकूणच राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर वैधव्याने खचून न जाता महाराणी ताराबाईंनी राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे आपल्या हाती घेवून मोगली फौजांना मागे सारण्यासाठी आक्रमक भूमिका घेतली. मराठी फौजेला काळाचे गांभीर्य समजावून देऊन शेवटपर्यंत सगळ्यांना त्यांनी एकत्र धरून ठेवले होते. लष्कराचा आत्मविश्वास वाढविला मोगलांना कर्दनकाळ वाटावे असे कर्तुत्वान सरदार त्यांनी निर्माण केले .दिल्लीच्या राज्यसत्तेवर स्वतःचा धाक निर्माण केला.मराठ्यांची खालावलेली आर्थिक स्थिती उंचावण्यासाठी तिने मोगली

मुलुखावर स्वाऱ्या करून चौथाई व सरदेशमुखी गोळा करून आपले आर्थिक बळ वाढवले .करवीर राज्याच्या राजगादीची स्थापना ताराबाईंनी केली. ताराबाई ही मराठी इतिहासातील एक कर्तबगार राज्ञी होती. छत्रपती शिवाजी महाराज व छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या मागे राज्याची धुरा अखंडपणे त्यांनी सांभाळली सरसेनापती संताजी, धनाजी यांना बरोबर घेऊन मोगलांना सळो की पळो करून सोडणारी ही रणरागिनी म्हणजे महाराष्ट्राच्या कर्तृत्ववान स्त्रिया मधील एक मानाचं व आदरणीय व्यक्तिमत्व मानावे लागते. अशा या रणरागिनीचा वारसा हक्कासाठी संभाजी पुत्र शाहूशी भेड पडून येथे संघर्ष झाला त्याचा शाहूना विजय झाला ताराराणीनं मिळविलेले सर्व किल्ले आपसूकच शाहूला मिळाले .ताराराणीच्या पक्षात गेलेल्या अनेक सेनानींना शाहूने आपल्या बाजूला वळवून घेतले यामुळे त्यांचा पक्ष कमकुम झाला .त्यानंतर शाहूंनी सातारा व कोल्हापूर येथे ताराबाईंनी स्वतंत्र गादी निर्माण केली. अशा मराठा साम्राज्यातील महान रणरागिणीचे ९ डिसेंबर १७६१ रोजी वयाच्या ८६ व्या सिंहगडावर निधन झाले. इतिहासाच्या स्वातंत्र्य युद्धातील महाराणी ताराबाई हे एक ज्वलंत पर्व आहे. तिने मोगल सत्तेच्या विरुद्ध लढा देऊन मराठी राज्याला नेतृत्व बहाल करण्याचे काम केले व आपले कार्य व कर्तृत्व निर्विवादपणे सिद्ध केले. अशा या महाराष्ट्राच्या रणरागिणीला, कर्तबगार सम्राज्ञीला मानाचा मुजरास करणे योग्य ठरते.

संदर्भ साधने

१) सेतुमाधवराव पगडी - मराठ्यांचे स्वातंत्र्य युद्ध, पुणे १९६१, पृ. क्र.४९

२) आप्पासाहेब पवार-ताराबाई कालीन कागदपत्रे, शिवाजी विद्यापीठ, १९६९, पृ. क्र.४८०

३) वि .का. राजवाडे संपादित- मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, पुणे, खंड २०, पृ. क्र.३१६

४) सेतुमाधवराव पगडी-मोगल व मराठे संघर्ष, पुणे, १९६४, पृ. क्र.१५०-१५१

५) किता -पृ. क्र.१५२

६) उपरोक्त ,आप्पासाहेब पवार पृ. क्र. ५६०-५६१

७) सेतुमाधवराव पगडी-मराठे व औरंगजेब, पुणे, १९६० पृ.क्र.९९

८) सेतुमाधवराव पगडी-हिंदवी स्वराज्य आणि मोगल, पुणे १९६६, पृ. क्र.२३६,२३७

९) उपरोक्त,आप्पासाहेब पवार पृ.क्र.५६३,५६४.

१०) Gadhunath Sarkar - History of Aurangzeb, Pune, 1917, Page No 143,144.

११) सेतुमाधवराव पगडी- मोगल दरबाराची बातमीपत्रे, मुंबई,१९७८, पृ. क्र.१६४.

१२) उपरोक्त -सेतुमाधवराव पगडी ,मराठ्यांचे स्वातंत्र्य युद्ध पुणे १९६१, पृ. क्र.७१.

१३) शंकरराव पा. जोशी- शिवकालीन इतिहासाची साधने, खंड २, शिवचरित्र कार्यालय ,पुणे१९३०, पृ. क्र. ५४

१४) Manucci N.- Storia -Da-Mogor, (Indian Text Series) Vol-III, London 1907, Page No - 414.

१५) किता पृ.क्र.५००

सामाजिक क्रान्ति के अग्रदूत संत गुरु घासीदास

डॉ. राजाराम बनर्जी
अविनाश बनर्जी

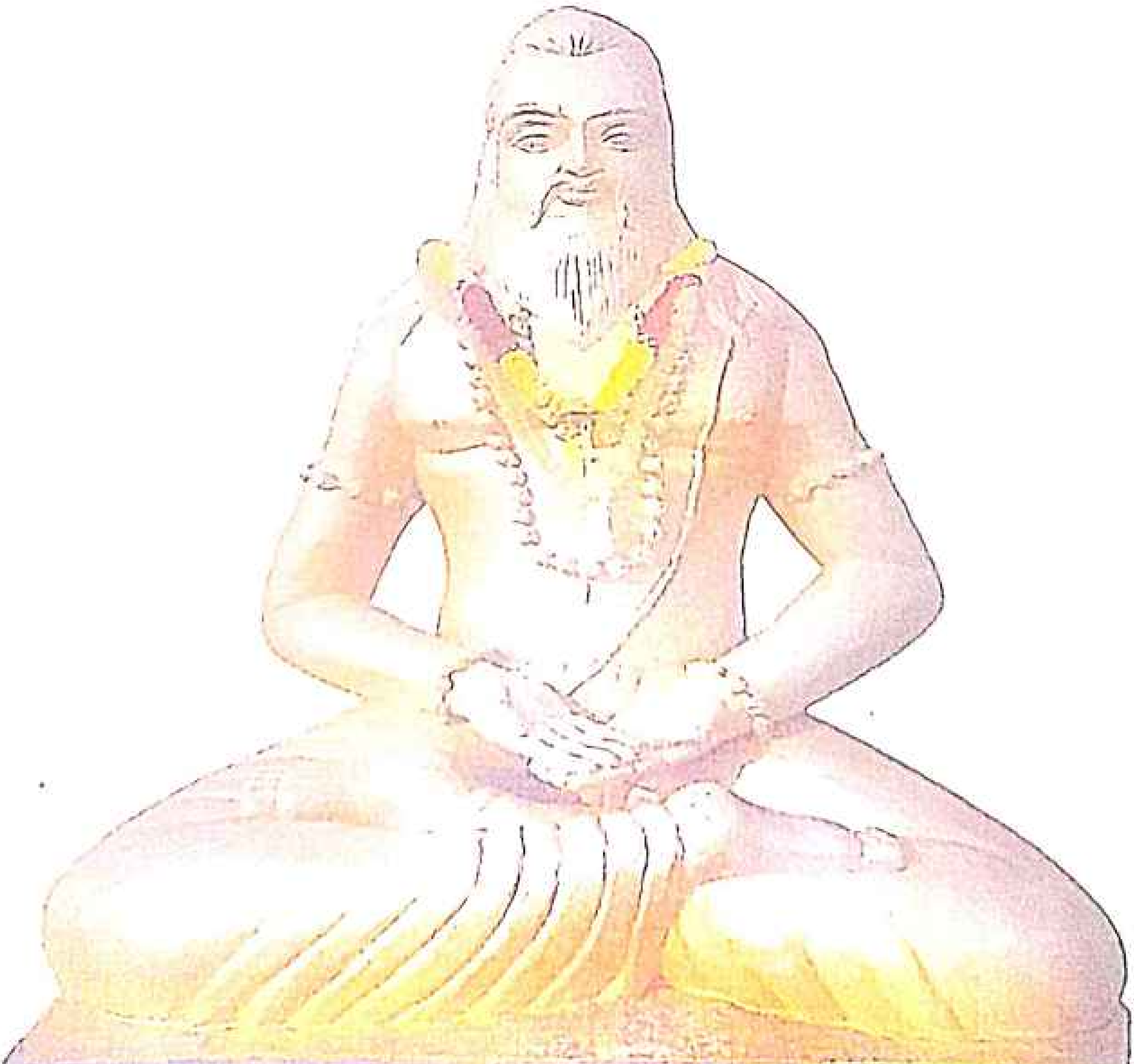

अनुक्रम

शुभकामना	(v)
मेरी कलम से	(vii)
21 वीं सदी में गुरु घासीदास एवं सतनाम पंथ की प्रासंगिकता ✍ डॉ. डी.एन. खुटे	1
संत गुरु घासीदास और उनके मानवतावाद ✍ डॉ. मनोज कुमार रंगारी संगीता रंगारी	13
सामाजिक क्रान्ति के अग्रदूत गुरु घासीदास ✍ अविनाश बनर्जी	25
Guru Ghasidas Ji Maharaj ✍ *Er. H.R. Phonsa*	33
संत गुरु घासीदास : सामाजिक दर्शन ✍ डॉ. पंडित बन्ने	45
सतनाम पंथ और गुरु घासीदास ✍ डॉ बहुरन सिंह पटेल	49
भारतीय संस्कृति के संवाहक संत गुरु घासीदास ✍ अमृत लाल चन्द्रभाष	57
गुरु घासीदास का सतनामसर्वधर्म का नाद ✍ प्रोफेसर प्यारेलाल आदिले	65
मानवता के महानायक और मानव मसीहा संत गुरु घासीदास जी ✍ डॉ.आर.पी.टण्डन कांकेर	83
राष्ट्रीय एकता के प्रणेता संत गुरु घासीदास ✍ डॉ. रश्मि नागवंशी	89
सतनाम पंथ और गुरु घासीदास ✍ डॉ. हेमन्त सिंह कंवर	95
सत्य, अहिंसा और करुणा के प्रतीक सन्त गुरु घासीदास ✍ निर्वाट अर्चना महादेवराव	103
संत गुरु घासीदास-सामाजिक दर्शन ✍ कन्दुकूरी अशोक कुमार	109

सर्वधर्म समभाव के प्रणेता संत गुरु घासीदास 112
✍ डॉ. अंजू शुक्ला

सतनाम का संदेश वाहक संत गुरु घासीदास 119
✍ प्रा. अरुण डी. मोर

सतनाम क्रांति के जनक संत गुरु घासीदास 124
✍ दासरथी जांगडे

सतनाम पंथ और गुरु घासीदास 132
✍ दासरी श्रीधर

गुरुघासीदास के मूलभूत सिद्धांतों का अनुशीलन 136
✍ डॉ. श्रीमती धनेश्वरी दुबे

सतनाम पंथियों में गुरुघासीदास का प्रभाव 143
✍ डॉ. ऋचा यादव

महात्मा बुद्ध और गुरु घासीदास का सिद्धांत 149
✍ वीरेन्द्र कुमार बंजारे

सतनाम धर्म प्रवर्तक संत गुरु घासीदास 156
✍ दिव्या कोसले

सामाजिक उत्थान के प्रेरणा स्रोत संत घासीदास 161
✍ डॉ. शैलप्रभा कोष्टा

महान क्रांतिकारी संत गुरुघासीदास का एक परिचय 167
✍ स्नेहा थवाईत

''मनखे-मनखे एक बरोबर''
की अवधारणा संत शिरोमणी बाबा गुरुघासीदास 172
✍ सुरेश कुमार दिवाकर
✍ प्रो. डॉ. बी.डी. जांगड़े

संत गुरु घासीदास और उनके सामाजिक दर्शन 182
✍ डॉ. रीना तिवारी

संत गुरु घासीदास के उपदेशों की प्रासंगिकता 191
✍ शुभम दिव्य

सतनाम केंद्र सिरपुर एक अवलोकन 199
✍ श्री हरीश कुमार देव

सतनामधर्मी संत गुरु घासीदास का समाज सुधार कार्य 215
✍ डॉ. वन्दना राजेश शिन्दे

सतनामधर्मी संत गुरु घासीदास का समाज सुधार कार्य

✍ डॉ. वन्दना राजेश शिन्दे

प्रस्तावना

हर समाज की अपनी अलग विशेषताएं होती हैं। उसकी अपनी अलग अलग पहचान, प्रथाएं, परंपराएं,आदर्श एवं संस्कृति होती हैं। हर देश, हर प्रदेश के अलग–अलग धर्म और समुदाय हैं जिनमें उनका संपूर्ण सामाजिक जीवन गूंथा हुआ हैं। मध्यप्रदेश के छत्तीसगढ़ में विभिन्न धर्मी अनुयायी रहते हैं।अन्य सम्प्रदाय की तुलना में सतनामी सम्प्रदायों के लोगों की संख्या ज्यादा हैं। सतनामी पंथ के अध्ययन से पता चलता हैं कि,यह सम्प्रदाय हिंदू धर्म के बुराइयों के प्रति विद्रोह के फलस्वरुप उत्पन्न हुआ हैं। यह सम्प्रदाय छत्तीसगढ़ में प्रचारित हैं। इस सम्प्रदाय के संत गुरु घासीदास के महत्त्वपूर्ण माने जाते हैं। गुरु घासीदास जी का सतनाम धर्म जिसे आम बोल चाल में सतनामी समाज कहां जाता हैं। सतनामी धर्म की स्थापना गुरु घासीदासने की थी और सतनाम धर्म की सात सिद्धांत दिए। बाबा गुरु घासीदास का जीवन केवल छत्तीसगढ़ की धरती के लिए नहीं है ये संपूर्ण मानव जाति के लिए कल्याण का प्रेरक संदेश देता हैं। सतनामी धर्म के प्रवर्तक छत्तीसगढ़ के यह महान पुरुष एक सिद्धपुरुष होने साथ साथ अपने अलौकिक शक्तियों एवं महामानवीय गुणों के कारण श्रद्धा से पूजा जाते हैं। प्रस्तुत के शोध पत्र में सतनाम समाज के संत गुरु घासीदास का समाज सुधार कार्य पर प्रकाश डाला हैं।

1) शोधपत्र का उद्देश्य

1. संत गुरु घासीदास के समाज सुधार कार्यो पर प्रकाश डालना।

○ सहायक प्रोफेसर, इतिहास विभाग

2. संत गुरु घासीदास के प्रमुख सिद्धांतों को समाज में परिचित करना।
3. समाज के प्रति गुरु घासीदास की भूमिका की जांच करना।
4. सामाजिक व नैतिक दर्शन में ही सिद्धांतों एवं गुरु के उपदेशों को समाहीत करना।

2. संत गुरु घासीदास का जन्म परिचय–

बाबा गुरु घासीदास का जन्म बिलाईगढ़ के गोद में बसे ग्राम गिरौसपुरी जिला रायपुर, तहसील बालौदाबाजार में 8 दिसंबर की पूर्णिमा की रात्रि में 4:00 बजे की पवित्र बेला में सन 1756 को हुआ था। उनके पिता का नाम महंगूदास और माता का नाम अमरीतिन था।उनकी पत्नी सफूरादेवी जो सिरपुर अंजोरी गांव की निवासी थी। 1

3. संत गुरु घासीदास के सामाजिक दर्शन

संत गुरु घासीदास के सामाजिक दर्शन में पूर्ण सामाजिक समानता का भाव निहित हैं। गुरु घासीदास का मानना हैं कि, सामाजिक दृष्टि से कोई भी बड़ा छोटा नहीं हैं। सबकी मुक्ति के बिना एक की मुक्ति संभव नहीं हैं। यह एक सच्ची अध्यात्मिका हैं, मानव जाति के प्रति एक सच्ची सेवा हैं। गुरु घासीदास के सामाजिक दर्शन में सभी को कल्याण की भावना से देखने का लक्ष्य हैं। पीड़ित के प्रति करुणा से द्रवित थे। इससे उनकी सामाजिक न्याय की अनुभूति होती हैं। गुरु घासीदास का सभी के लिए केवल एक ही मंत्र था वह हैं –"सतनाम" ।अर्थात ऐसे नियमों का पालन करना जो सामाजिक सत्य की स्थापना में साधक हो और समाज का कल्याण हो सके। सत्य के व्यवहारिक बनने के लिए घासीदास ने कतिपय सामाजिक आडम्बरों को दूर करने के लिए कहा था,जिनमें जातिवाद, अस्पृश्यता, चरित्रहीनता, मदिरापान, मांसाहार उन्मुक्त मैथुन ,नरबलि, स्त्रीवध आदि आते हैं। गुरु घासीदास पूर्ण सामाजिक समानता के पक्षधर थे क्योंकि सतनाम समानता के मार्ग पर विश्वास रखता हैं। इसलिए गुरु घासीदास सतनाम का अनुसरण करने का उपदेश देते हैं। संत गुरु घासीदास का चरित्र अति पावन हैं और उन्होंने सदा सतनाम की ही सुमिरन किया हैं। इसलिए वो सतनाम का ही जाप करने का उपदेश देते

हैं। जिन्हें पढ़कर आज हम अपनी सतज्ञान की चक्षु को खोल सकते हैं–" सत्पुरुष सतनाम, सफल विश्व के कारण।"

सत सत कोटि प्रणाम, अंतस दृग्य पट खोलिए।।
ध्यान पटल के माहि, चरित चित्र दर्शाईए।
गुप्त प्रकट यहां आहो, कर गही कलम लिखाइए।। 2

4. गुरु घासीदास का सामाजिक कार्य–

गुरु घासीदास ने इन विषम परिस्थितियों में समाज सुधार का प्रारंभ किया था। जब लोग ऊंच–नीच, छुआ–छूत जैसे जाती पाती के सामाजिक समस्याओं से घिरे हुए थे। ऐसे समय में गुरु घासीदास किस महान पुरुष ने हमारे देश में लोगों को एकता और भाईचारा का पाठ पढ़ाया। घासीदास जी सत्यवादी थे और उन्होंने लोगों को भी सात्विक जीवन जीने की प्रेरणा दी। 3 उन्होंने धर्म और नैतिकता के क्षेत्र में अनेक महत्वपूर्ण कार्य किये।उन्होंने सतनाम के माध्यम से एकमात्र सत्य की प्रतिष्ठा की।इस प्रकार उन्होंने निर्गुण ब्रह्म विचारधारा का प्रतिपादन किया एवं धर्म में प्रचलित कर्मकाण्डों , आडम्बरों और जातीप्रथा का विरोध किया। इससे फल स्वरुप आने जाति के लोग इस धर्म में शामिल हो सके। इसके साथ गुरु घासीदासजी ने मद्यपान, मांसाहार, मांस भक्षण ,धूम्रपान और पशुबलि का भी निषेध किया क्योंकि इसके कारण निम्न वर्ग के आर्थिक स्थिति दयनीय होती जा रही थी। इसके साथ ही दैनिक मितव्ययिता पर जोर देना इसके सिद्धांत का दूसरा पहलू कहा जा सकता हैं।समाज में स्त्रियों की दशा को सुधारने के लिए एवं समाज के नैतिक चरित्र में सुधार करने के लिए उन्होंने अपने धर्म सिद्धांतों के माध्यम से विशेष प्रयास किया। सत्य को परखने के लिए गुरु घासीदासजी ने में किसी खास धार्मिक और दार्शनिक विचारधारा को स्वीकार नहीं किया। उन्होंने अपने दर्शन में लोगों की विविध प्रचलित धाराओं का समन्वय किया। इसीलिए उनका मत उपनिषदों के अधिक करीब हैं।इस संश्लेषण में उनका खुद का अपना ग्रामीण अनुभव था। सच तो यह हैं कि, उन्होंने "लोक दर्शन" का आविष्कार किया था। इस प्रकार उन्होंने अपने अनुभव में जो पाया उसी

की शिक्षा दी।गुरु घासीदासजी ने गौतम बुद्ध के समान दो प्रकार के दुखों का अनुभव किया था। सामाजिक दुःख तथा आर्थिक दुःख। प्रथम प्रकार का दुःख, जाति व्यवस्था के अधः स्थल में जन्म लेने के संबंध्द था तो दूसरे प्रकार का दुःख , यहां की दरिद्रता थी। उस समय जीवन निर्वाह के लिए लोगों के पास रोटी, कपड़ा और मकान भी नहीं थे किंतु गुरु घासीदास के सतनामी आंदोलन से इनकी स्थिति में नया परिवर्तन होने लगा। 4 इस प्रकार गुरु घासीदासजी ने समाज सुधार कार्यों के साथ अपने उपदेशों और संदेशों को समाज में जारी किया था। उनके उपदेशों में सत्य का आवरण, आडम्बरों का त्याग, जीव मात्र पर दया, मांस-मदिरा, जीव –हत्या ,चोरी, जुआ, व्यभिचार ,परस्त्रीगमन से दूर रहना, मूर्तिपूजा और आडम्बरों का विरोध, कर्मा में शुद्धि, रहन–साहन से सादगी, ब्रह्माचार्य का पालन, सभी जीवों के प्रति समानता का भाव, अतिथि सत्कार का आदर्श, मानव– मानव के भेद को न रखना आदि उनके उपदेश हैं। सभी मानव का धर्म एक हैं। हर शरीर एक देवालय हैं।उपदेशों और संदेशों के माध्यम से गुरु घासीदासजी ने समाज सुधार के साथ साथ धर्म का सही मार्ग भी दिखलाया। 5

5. मूर्ती पूजा का निषेध–

गुरु घासीदास निर्गुण विचारधारा के थे। संत परंपरा के अनुरूप उन्होंने भी मूर्तीपूजा का निषेध किया। महात्मा कबीर ने भी मूर्तीपूजा का विरोध करते हुए कहा था कि,

पाथर पूजे हरि मिले तब मैं पूंजू पहार।
याते यह चाकी भली जो पीस खाय संसार।।

ज्ञान को अधिक महत्व देने वाले गुरु घासीदास ने धर्माधन्ता एवं पाखंडता के बढ़ते हुए उग्र रूप को देखकर मूर्ती पूजा का निषेध किया। उनके अनुयायी आज भी इसी मान्यता पर दृढ हैं।उनका अपना मत हैं कि, चारों धामों के तीर्थटन करने से केवल पत्थर ही मिलता हैं। पंथी गीतों उनका यह उपदेश काई रूप से मिलता हैं।

डोंगरी पथरा में खोजे कहां पाए घासीदास
सुंदर काया मंदिर के ते कचरा ला टरिदे।
ज्ञान के दिया था काया मंदिर में बांट दें
निज ईश्वर के पूजा ला बताये घासीदास।। 6

गुरु घासीदास का कहना हैं, कि ईश्वर निर्गुण और निराकार हैं, जिसकी कोई मूर्ति नहीं हैं। ईश्वर की धारणा मानव की स्वाभाविक गुण हैं, आत्मा में ही परमेश्वर का वास होता हैं, जो आंखों से हमें दिखाई नहीं देता हैं,जिसे अपनी सत्कर्म और आचरण से आभास किया जा सकता हैं। उन्होंने मूर्तियों की पूजा को वर्जित किया। गुरु घासीदास मानते थे कि उच्च वर्ग के लोगों और मूर्ति पूजा में गहरा संबंध है। 7

आज भी घासीदास के सतनाम मंदिर में मूर्ती पूजा नही होती।वहां तो केवल सत्यनाम निर्गुण ब्रह्म की पूजा होती हैं, तथा सत्यनाम मंदिर में सत्य का दीपक प्रज्वलित होता हैं।

6. समतामूलक समाज की स्थापना के लिए संघर्ष–

बाबा घासीदासजी ने समाज में व्याप्त जातिगत विषमताओं को नकारा। उन्होंने ब्राह्मणों के प्रभुत्व को नकारा और कई वर्णों में बैठने वाली जाति व्यवस्था का विरोध किया । उनका मानना था कि समाज में प्रत्येक व्यक्ति सामाजिक रूप से सामान हैसियत रखता हैं। उन्होंने सभी मनुष्य को एक समान दर्जा दिलाने के लिए संघर्ष किया तथा " मनुष्य जाति"को सर्वोपरि प्राथमिकता दिया। उन्होंने मनुवादियों के द्वारा बनाई जाति व्यवस्था को तोड़ने का आव्हान किया तथा ऊंच – नीच, जाति –पति के भेदभाव को तोड़कर समाज में समता लाने का प्रयास किया।8

7) "सतनामी बनो, संगठन बनाओ, संघर्ष करो" का नारा देना–

गुरु घासीदासजीने जाती एवं वर्ण व्यवस्था को बहुजन समाज के विरोध में पाया,उस समय भी पाखंडवाद अपने चरम पर था, जिसके विरोध में बौद्ध धर्म खड़ा था। जिसे समाप्त करने के लिए गुरु घासीदास जी ने" सतनामी बनो, संघटन बनाओ, संघर्ष करो, का नारा दिया। संगठन ही वह शक्ति है जिससे द्वारा अपना आत्मसम्मान हासिल किया जा सकता हैं।

8. जाति विहीन समाज के स्थापना हेतु संघर्ष –

गुरु घासीदास जी ने समतामूलक समाज की स्थापना की थी। जातियों में जकड़े दलितों के शोषण एवं जातीय अपमान को देखा था,जिसको तोड़ने के लिए ऐसे समाज की स्थापना किया जहां उच्च नीच ,छोटे बड़े का कोई भेद नहीं हैं। समाज को नई दिशा प्रधान करने में गुरु घासिदास जी ने अतुलनीय योगदान दिया था। 9

8. नारी सम्मान हेतु संघर्ष–

गुरु घासीदास जी नारी जाति का बड़ा आदर करते थे। नारी पवित्रता की देवी हैं, तथा संसार और मानव निर्माण का कार्य वही करती हैं। उन्होंने बाल विवाह , सती प्रथा का विरोध किया तथा विधवा विवाह संपन्न कराया एवं स्त्री को हर क्षेत्र में समानता का अधिकार दिलाया। उन्होंने नारी शिक्षा एवं नारी के सम्मान पर भी जोर दिया था। वह नारी सम्मान को बढ़ावा देते रहे।वह अपने उपदेशों से लोगों को सच्चाई के रास्ते पर चलने के लिए कहा करते थे।गुरु घासीदास जी का कहना था कि जो व्यक्ति नारी जाति का सम्मान नहीं करता है, उसको समाज में रहने की इजाजत नहीं देनी चाहिए। हम सभी मनुष्य हैं, इंसान हैं, इसलिए हमें अपनी इंसानियत को नहीं भूलना चाहिए और समाज के द्वारा बनाए गए नियमों का पालन करना चाहिए ।कभी भी नारी की भावनाओं को ठेस नहीं पहुंचना चाहिए।[10]

उपसंहार

छत्तीसगढ़ की जनता को नया जीवन दर्शन और आध्यात्मिक ज्ञान देनेवाले बाबा गुरु घासीदास धार्मिक संत और समाज सुधारक थे। उन्होंने सत्य को ही आत्मा माना हैं। सत्य ही आदि पुराण हैं, प्रकृति का तत्व हैं। अंतः सतनाम को ही पूछने पर ईश्वर की प्राप्ति संभव हैं।

सत्य से धरणी खड़ी ,सत्य से खड़ा आकाश हैं।
सत्य से उपजी पृथ्वी, कह गये घासीदास।।

घासीदास जी ने सत्य से लोगों को साक्षात्कार कराया और सतनाम का प्रचार किया। उनके अनमोल विचार और सकारात्मक सोच,हिंदू और बौद्ध विचारधाराओं से मिलते जुलते हैं। उन्होंने सत्य के प्रतीक के रूप में

"जैतखाम" को दर्शाया–यहां एक सफेद रंग किया हुआ लड़कियों का ढेर होता हैं, जिससे ऊपर एक सफेद झंडा फहराता हैं। इसके सफेद रंग को सत्य का प्रतीक माना जाता हैं। समाज को नई दिशा प्रदान करने में उन्होंने अतुलनीय योगदान दिया था। सत्य से साक्षात्कार करना ही गुरु घासीदास के जीवन का परम लक्ष्य था। उन्होंने समाज के लोगों को सात्विक जीवन जीने की प्रेरणा दी। उन्होंने न सिर्फ सत्य की आराधना की ,बल्कि समाज में नई जागृति पैदा की और अपनी तपस्या से प्राप्त ज्ञान और शक्ति का उपयोग मानवता की सेवा के कार्य में किया। इनका व्यक्तिमत्व ऐसा प्रकाश स्तंभ हैं, जिसमें सत्य, अहिंसा, करुणा तथा जीवन का ध्येय उदास रूप से प्रकट हैं। ऐसे सिद्ध पुरुष ने अपनी समाधि ले ली। छत्तीसगढ़ शासन ने उनकी स्मृति में सामाजिक चेतना एवं सामाजिक न्याय के क्षेत्र में गुरु घासीदास का सम्मान स्थापित किया हैं।

ग्रन्थसूची

1. प्रियंका ए–संत गुरु घासीदास की जीवनी पृष्ठ 2
2. डॉ .रामायण प्रसाद टंडन–संत गुरु घासीदास के जीवन दर्शन, जीवन–सतचरित्र है उनका एवं उनका सतनाम धर्म (गुरु घासीदास जयंती 18 दिसंबर 2019 के लिए विशेष लेख)
3. विजय कुमार–श्री गुरु घासीदास का जीवन परिचय, 14 जून 2020 पृष्ठ 5
4. डॉ. यूरेका शाह–संत गुरु घासीदास जी की जीवनी, पृष्ठ 2
5. प्रियंका ए–गुरु घासीदास की जीवनी लेख, पृष्ठ–5
6. श्रीमती सुप्रथा झा–छत्तीसगढ़ के पंथी गीत और बाबा गुरु घासीदास, पृष्ठ 103
7. डॉ .रमन सिंह–गुरु घासीदास बाबा कौन थे, 3 अप्रैल 2020 मध्य प्रदेश।
8. संत गुरु घासीदास – विकीपीडिया
9. वहीं पृष्ठ
10. अरुण नामदेव–गुरु घासीदास का जीवन परिचय, लेख 30 अगस्त 2019

OO

ISBN - 978-81-951099-0-6

Current Trends in Humanities &Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande
Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

ISBN-978-81-951099-0-6

Index

1	Banking Regulation (Amendment) Bill, 2020:Features and Impact **Principal Dr.V.A.Mane**	1
2	Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact Growth of Indian Economy **Dr. Ajaykumar M. Palwe**	13
3	Importance of Stress Management **Dr. Amey Vinayak Kale**	20
4	Wellness – A Need Of Hour **Dr. Shirish V. Topare**	26
5	A Study of financial Crises of the Punjab and Maharashtra Cooperative Bank,Mumbai **Dr.Sunita Hansraj Ambawade**	29
6	Study of various streams of Indian Historiography **Dr.Y.M.Salunke**	41
7	Constitutional Prospective of women's property Rights in India: An overview **Mrs. Jyosna Bhausaheb Dighe**	52
8	"Role of lic in economic development of rajapur taluka" **Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,**	64
9	Mobile Banking: Hurdles And Remedies **Mrs. Mugdha Atul Kamat**	76
10	Savitribai Phule's contribution to nation building **Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan**	90
11	E-Resources: A Revolution for Libraries **Prof. Guldagad Kiran Dhondiram**	95
12	A Historical Impact of Pandemic in Past and Present **Dr.Pramod Rameshwar Chavan**	101

ISBN-978-81-951099-0-6

13	Covid-19 Pandemic and Its Effect on Indian Women: A Study **Baban Tukaramji Bhalerao**	108
14	India's National Policy On Personal Law: What is and What is expected to be **Dr. P. H. Pendharkar**	116
15	Human Rights and Environmental Rights **Mrs. Rohini S. Dhikale**	156
16	(कोविड–१९) महिला नेतृत्वाचा दृष्टीकोन एक अभ्यास **डॉ. किरण राजेंद्र बेलुरकर**	165
17	कोरोना काळातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे**	173
18	जलसाक्षरतेमध्ये महिलांची भूमिका **डॉ. विद्या श्रीकृष्ण भारंबे**	180
19	महाराष्ट्रातील नागरीकरण –ऐतिहासिक मागोवा **डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड**	188
20	दृष्टांतपाठातील आचार संहिता **डॉ. प्रा. प्रवीण कारंजकर**	195
21	घरगुती काम करणाऱ्या महिलांवर कोविड–१९ च्या लॉकडाऊनचा प्रभाव **डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार**	201
22	राज्यशास्त्र आणि स्पर्धा परीक्षा **डॉ. विनोद मोरातराव मुडे**	207
23	कोरोना काळातील समस्या आव्हॅने आणि उपाययोजना **प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख**	217
24	मराठीतील ज्ञानपीठ विजेत्या साहित्यिकांचे योगदान **प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई**	225

ISBN-978-81-951099-0-6

शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा :- एक अभ्यास

प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे

प्रस्तावना:-

अष्टपैलू व बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व म्हणून लोकमान्य टिळक उभ्या महाराष्ट्राला परिचित आहेत. त्यांना विविध विषयाचे सखोल ज्ञान होते. त्यांनी आपल्या चतुरस्त्र कामगिरीच्या जोरावर सार्वजनिक, बौद्धिक, सामाजिक व राजकीय जीवनातही स्वतंत्र इतिहास निर्माण केल्याचे दिसून येते. याशिवाय आपल्या चाणक्य बुद्धीच्या जोरावर टिळकांनी शिक्षणतज्ञ, राजकारण, खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र , गणित, संस्कृत , पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, या सर्वच क्षेत्रात अग्रेसर कामगिरी केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या जीवनातील विविध पैलूवर निरनिराळ्या क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तीने भाष्य केलेच आहे. पण लोकमान्य टिळकांची सर्वात मोठी कामगिरी ही राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रातील मानली जाते. भारतात राष्ट्रीय शिक्षण पद्धतीचा पाया घातला तो लोकमान्य टिळकांनीच त्यांच्या शैक्षणिक विचारात ब्रिटिशांनी भारतात सुरू केलेल्या शिक्षणाची समीक्षा, राष्ट्रीय शिक्षण , धंदेशिक्षण, कृषी शिक्षण ,शारिरिक शिक्षण , धर्म शिक्षण, चारित्र्यसंवर्धनाचे लोकशिक्षण, लष्करी शिक्षण, स्वावलंबनाचे शिक्षण, समाज शिक्षण, शिक्षणाचे माध्यम, पुस्तकाला अशा शिक्षणाच्या बाबतीत अनेक पैलूवरील विचारांचा समावेश

होतो.राष्ट्रांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारे आणि त्यासाठी तरुणांच्या ठिकाणी स्वाभिमान , स्वावलंबन हे गुण निर्माण करणारे शिक्षण हेच खरे राष्ट्रीय शिक्षण होय. अशी टिळकांची विचारधारा होती. इ.स.१८५७ मध्ये कलकत्ता मुंबई, मद्रास येथे तीन विद्यापीठे स्थापन झाली. फक्त परीक्षा घेणाऱ्या संस्था निर्माण करण्याचे सरकारचे धोरण होते. पण खरे विद्यापीठ हे केवळ परीक्षा घेणारे असून चालणार नाही तर ते प्रत्यक्ष शिक्षणाचे कार्य करणारे असावे असे त्यांना वाटत होते. प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची गरज :- आत्तापर्यंत लोकमान्य टिळक यांच्यावर बऱ्याच प्रमाणात लेखन झालेले आहे पण त्यांच्या राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रांमधील योगदानावर फारसा दृष्टीक्षेप टाकण्यात आलेला नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात दिलेल्या योगदानाचा व कार्याचा आढावा घेतला आहे. अलिप्त भारतीय समाजाला भोवताली घडणाऱ्या घटनेचा निरपेक्ष अहवाल देणे, जनतेमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना व राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण करणे हा उदात्त हेतू ठेवून त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात स्वतःला झोकून दिले होते. सामाजिक सुधारणा पेक्षा आधी राजकीय सुधारणेला महत्त्व देणारे ते जहाल नेते होते. एकूणच त्यांच्या राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात असलेल्या कार्याचा आढावा घेणे ही काळाची गरज असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१) शिक्षणतज्ञ म्हणून लोकमान्य टिळकांची भूमिका अभ्यासली आहे.

ISBN-978-81-951099-0-6

२) लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रातील योगदान अभ्यासले आहे.

३) जनतेला जागे करण्याची ताकत त्यांच्या लेखणीमध्ये होती याचाही मागोवा घेण्यात आला

आहे.

संशोधनाची गृहितके:-

१) स्वतंत्र पूर्वी संपूर्ण भारत पारतंत्र्यात जीवन जगत होता.

२) भारतीय समाजाच्या समस्यांना, दुःखांना वाचा फोडण्याचे कार्य टिळकांनी पत्रकारिता व

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून केले.

३) राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांना स्वावलंवी बनवणे हा उदात्त हेतू ठेवला.

४) राष्ट्रीय शिक्षणासाठी त्यांनी अवलंबलेल्या विविध घटकांचा आढावा घेतला आहे.

संशोधनाचा आराखडा:- सदरच्या शोधनिबंधात लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रामध्ये दिलेला योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे. भारतीय थोर नेते या नात्याने त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून जनतेच्या अज्ञानाला वाचा कशी फोडली याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचे व्यक्तिमत्व बहुरंगी होते असे कोणतेही एक क्षेत्र नाही ज्यावर टिळकांनी आपला प्रभाव पाडला नाही. ते शिक्षणतज्ञ, तत्वज्ञानी, राजकारणी, इतिहासकार, कृषी अर्थतज्ञ,

ISBN-978-81-951099-0-6

कायदेपंडित, गणिततज्ञ खगोलशास्त्रज्ञ, गीतेचे भाष्यकार, स्वतंत्रसेनेचे व कामगारांचे नेते तर होतेच पण त्याहीपेक्षा ते आधुनिक भारताचे शिल्पकार आणि असंतोषाचे जनक म्हणून जास्त गणले गेले. एकाच वेळी एवढ्या मोठ्या क्षेत्रावर प्रभाव पाडणाऱ्या या महामानवाचा जन्म २३ जुलै १८५६ रोजी कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यामधील दापोली तालुक्यातील चिखलगाव येथे एका मध्यमवर्गीय चित्पावन ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे खरे नाव केशव असले तरी सर्वजण त्यांना बाळ या नावानेच ओळखत असत. त्यांचे वडील गंगाधर टिळक हे प्रसिद्ध शिक्षक, संस्कृत पंडित व विद्वान होते. त्यांनी इंग्लंडचा इतिहास, व्याकरण , अंकगणित इ. शाळोपयोगी पुस्तके लिहिली होती. त्यांनी बाळ गंगाधर टिळकांनाही विविध भाषेचे लहानपणापासून ज्ञान देण्यास सुरुवात केली होती.१८६४ पर्यंत त्यांनी पूर्ण अपूर्णांकाचापर्यंतचे गणित, समासचक्र, निम्मा अमरकोश, ब्रह्मकर्माचा बहुतेक भाग पाठ केला होता.[१] पुढे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांनी पुण्याला सन १८७३ मध्ये डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. सन १८७६ मध्ये ते बी.ए. पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. पुढे १८७९ मध्ये ते एल.एल.बी. पास झाले. त्याकाळी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी चालवलेल्या निबंधमालेतील अग्रलेखांनी टिळक भारावून गेले. त्यामुळे सरकारी नोकरीच्या मागे न लागता स्वतंत्रपणे काहीतरी करायला हवे असे त्यांना वाटत होते.अगदी तरुण वयापासून त्यांच्या मनात शिक्षणाविषयी विचार घोळत होते." आम्हीच आमचे शिक्षण सांभाळले पाहिजे" असे ते म्हणत असत.[२] डेक्कन कॉलेजमध्ये असतानाच त्यांची आगरकरांची मैत्री झालेली होती .ते

दोघेही राष्ट्रभावनेने प्रभावित झालेले होते. पुढे त्यांच्या विचाराच्या देवाण-घेवाणीतून १ जानेवारी १८८० रोजी "न्यू इंग्लिश स्कूलची" स्थापना झाली. पुढे टिळकांनी १८८० ते १८९० या दशकात न्यू इंग्लिश स्कूल, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी व फर्ग्युसन कॉलेज या संस्थेच्या निर्मितीसाठी योगदान दिले होते. या संस्थेमध्ये सुरुवातीपासून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, नामजोशी, अगरकर व आपटे या मंडळींचा समावेश होता. या पाच जणांना त्यावेळी ग्रॅज्युएट पंतायतन म्हणून ओळखले जायचे.[३]

एकूणच अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्थापन झालेल्या न्यू इंग्लिश शाळेत टिळक स्वतःच शिक्षकाचे कार्य करत होते. एकंदरीत या संस्थेच्या स्थापनेनंतर तीन वर्षातच या शाळेचा प्रचंड जम बसला व बरीच पालक मंडळी या शाळेत विद्यार्थ्यांना पाठवू लागली. याच दरम्यान संस्थेचे एक कॉलेज असावे असे टिळकांना वाटत होते.पण तेच सुरू करण्यापूर्वी शाळेला आर्थिक पाठबळ देणारे एक सोसायटी स्थापन करण्याचा निर्णय संचालकांच्या मनात आला. त्यानुसार १४ ऑक्टोबर १८८४ रोजी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करण्यात आली. शाळा व कॉलेज या दोन्ही संस्था शिक्षण खात्याकडून ग्रँड मिळवण्यासाठी नोंद झाल्या होत्या. इमारतीची कमतरता असल्याने कॉलेजची सुरवात गद्रे वाड्यात झाली. संस्थेचे संचालक मंडळी कॉलेजमध्ये अध्यापनाचे काम करू लागली. पण पुढे संचालक मंडळीशी मतभेद झाल्याने टिळकांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा राजीनामा दिला आणि हीच घटना त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारी ठरली. पण राजीनामा द्यावा लागल्याने

त्यांना खूप वाईट वाटले. त्याविषयी खंत करताना ते म्हणतात," हा निश्चय करताना मला माझ्या भावनांशी महान संघर्ष करावा लागला. ते मी आपल्याला खात्रीने सांगतो खरोखरच मी आता माझ्या जीवनाचे ध्येयच सोडीत आहे. मात्र यापुढे आपल्या संगती राहून संस्थेचे जीवन मी धोक्यात आणणार नाही. आत्तापर्यंत आपल्याबरोबर राहून मी संस्थेची जशी सेवा केली तशीच यापुढे आपल्यापासून विभक्त होऊन करीत राहीन.[४] सदरच्या उल्लेखावरून टिळकांची खंत सहज लक्षात येते. त्यातून संस्थेत राहून वाद घालण्यापेक्षा संस्थेतून बाहेर पडून तिचे हीत पाहणे अधिक योग्य वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. पण टिळकांचे शैक्षणिक कार्याचा विचार करता केवळ त्यांचे राजीनाम्यानंतर ही त्यांनी जे विविध लेख लिहिले तसेच काही ठिकाणी भाषणे केली यावरून त्यांचे शैक्षणिक विचारही स्पष्ट होतात. त्यांनी लिहिलेल्या शैक्षणिक अग्रलेखाचे अवलोकन केल्यास त्यांच्या विचारांना निश्चितच शैक्षणिक बैठक होती हे स्पष्ट होते. यामुळे ते केवळ राजकीय सुधारक न ठरता शैक्षणिक सुधारकही ठरतात असे दिसून येते.

(१) सरकारी शाळाविषयी लोकमान्य टिळकांचा दृष्टीकोण:- १९ व्या शतकात इंग्रज सरकार कडून भारतीयांच्या शिक्षणासाठी सरकारी शाळा चालविल्या जात होत्या. पण १८१३ च्या चार्टर ॲक्टनुसार भारतीय शिक्षणासाठी जो निधी मंजूर झाला त्यानंतर मेकॉलेच्या खलित्याप्रमाणे जे शिक्षण सुरू झाले त्यालाच सरकारी शिक्षण म्हटले गेले. टिळकांना इंग्रजांनी चालवलेल्या शाळेत अनेक अडचणी दिसल्याने वेळोवेळी आपल्या लिखाणातून व भाषणातून अशा शाळांवर टीका केलेली होती.

टिळकांच्या मते," या शाळा जरी ब्रिटिशांनी सुरू केल्या असल्या तरी या शाळेतून भारतीयास उपयुक्त शिक्षण मिळत होते असे मात्र म्हणता येत नव्हते". हे शिक्षण दोषपूर्ण होते. टिळकांच्या मते," ब्रिटिशांनी शिक्षण हे आपली जबाबदारी समजून भारतीयांसाठी सुरू केलेली शाळा उल्लेखनीय गोष्ट होती पण त्यांनी ज्या पद्धतीने शिक्षणाकडे लक्ष देणे गरजेचे होते तेवढे दिले नाही.त्यांच्या दृष्टिकोनातून इंग्रजांनी सुरू केलेली शाळा केवळ कारकुनाची गरज भागवण्यासाठीच होत्या याविषयी टिळक स्वतः म्हणतात,"कारकून इंजिनियर, डॉक्टर हवे आहेत ते कसे तयार करायचे एवढाच ते विचार करतात. शाळातील शिक्षण त्यास अनुसरून आहे असले कारकुनीचे शिक्षण देण्यासाठीच सरकारने या शाळा काढल्या. आज ७० वर्षे उलटून गेली तरी तिचे स्वरूप वदललेले नाही तसेच आहे.[५] एकूणच त्यावेळी भारतीय समाज ज्ञानार्थी न होता पोटार्थी झाला होता. त्यामुळे जेवढे लोक शिक्षण घ्यायचे ते केवळ नोकरीच्या आशेनेच अर्थात २१वे शतकही त्यास अपवाद आहे. पण शिक्षण घेऊनही पोटाचा प्रश्न उभा राहत असेल तर तो दोष ब्रिटिश शिक्षणाचा आहे असे लोकमान्य टिळकांना वाटत होते.मेकॉलेने ज्या उदात्त हेतूने शिक्षण सुरू केले होते तो उदात्त हेतू ब्रिटिशांनी नंतरच्या काळात ठेवला नाही.भारताच्या शिक्षणासंबंधी ज्यावेळी चर्चा झाली त्यावेळी मेकॉलेने असे स्पष्ट केले होते की, लोक शिक्षणाने स्वतःच शहाणे होतील व स्वातंत्र्याची इच्छा करू लागतील जेव्हा हा बदल त्यांच्यात होईल तेव्हा त्यांच्यावर शिक्षणाचा योग्य प्रभाव पडला आहे असा अर्थ घेता येईल.[६] परंतु जोपर्यंत लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना नव्हती तेव्हा इंग्रजांनी भारतीय

ISBN-978-81-951099-0-6

शिक्षणासाठी सर्वतोपरी सहाय्य केल्याचे दिसून येते. परंतु जनतेत जसजसा राष्ट्रवाद वाढत गेला तसतसा इंग्रजांनी शिक्षण प्रक्रियेत बदल केल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत त्यावेळी शाळेत व महाविद्यालयात अध्ययनाचे काम करण्यासाठी जे प्राध्यापक विलायतेहून आलेले होते त्यांच्यावरही टिळकांनी टीका केली होती. त्यातील काही प्राध्यापक सुरुवातीला चांगले होते पण नंतरच्या काळात त्यांनी आपली धोरण बदलले. भारतात आपली सत्ता टिकावी म्हणून ते भारतीयांना देशभक्ती शिकवू शकत नव्हते. हा दोष टिळकांच्या लक्षात आला तो दोष नाहीसा करण्यासाठी त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना मांडली होती असे दिसून येते. एकूणच सामान्य माणसाची महत्त्वाची गरज शिक्षण ही होती. परंतु तत्कालीन समाजाने जाणून-बुजून शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले होते.ब्रिटिशांना चांगले शिक्षण देता येत नसेल तर त्यांनी स्वराज्य भारतीयांच्या हवाली करावे असे विचार टिळकांनी मांडले होते. त्यांनी १३ एप्रिल १९१७ रोजी बेळगाव जिल्ह्यातील चिकोडी या गावी भरलेल्या "पहिल्या मराठी शिक्षण परिषदेत"भावी शिक्षणाचे ध्येय या विषयावर भाषण केले होते . त्यावेळी ते ब्रिटिशांच्या धोरणावर टीका करताना म्हणाले," स्वराज्य मागितले तर सरकार म्हणते 'तुमच्याच अजून पुरे शिक्षण नाही/जसे काय इंग्लंडला स्वराज्याचे हक्क मिळाले तेव्हा तेथील सारे लोक सुशिक्षित झाले होते/बरे शिक्षण घ्या म्हटलं, तर 'पैसे नाहीत ही तक्रार येते/अशा एक ना हजार अडचणी आहेत. याला एकच उत्तम उपाय म्हणजे सत्ता आपल्या हाती आली पाहिजे. शिक्षणाची

ISBN-978-81-951099-0-6

सक्ती पाहिजे असेल तर सरकारवरही सक्ती करण्याची ताकत झाली पाहिजे.[७] थोडक्यात इंग्रज सरकार आर्थिक कारण पुढे करून भारतीयांना टाळत होते. टिळकांच्या मते, ब्रिटिश भारतीयांच्या शिक्षणावर खर्च करू शकत नसतील तर त्यांनी शिक्षण कर्जाची सोय करावी पण ते तेही करू शकत नव्हते.

ब्रिटिशांच्या राजवटीत भारतीयांना मिळणारे शिक्षण लिहिता-वाचता येण्यापूरतेच मर्यादित होते. टिळकांच्या मते, ज्या शिक्षणातून व्यक्तीला आपल्या हक्कांची जाणीव होईल तेच खरे शिक्षण होय. केवळ लिहिता-वाचता येणे म्हणजे ते खरे शिक्षण नव्हे. त्यांचे शिक्षण मुलांना एकांगी बनवित होते.अशा प्रकारे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी केवळ आपल्याला नोकरी मिळेल या विचारात राहून पिढीजात व्यवसायाकडे पाठ फिरवीत असे. त्यामुळे वडिलोपार्जित व्यवसाय करायचे सोडून लोक ब्रिटीशांचे चाकरी करणे पसंत करायचे याला समाजही अपवाद नव्हता. हा शिक्षण पद्धतीमधील मोठा दोष आहे असे त्यांना वाटे. टिळकांच्या मते, शिक्षणामुळे देशातील लोकांचे उद्योगधंद्याचे ज्ञान वाढून, त्यांच्या उदरनिर्वाहाची सोय होऊन त्यांच्या देशाभिमान वाढेल व इभ्रतीने दिवस काढता येतील. याशिवाय शिक्षणाने त्यांच्या मनात स्वधर्म, स्वदेशाबद्दल श्रध्दा व कळकळ निर्माण होईल.[८] असे टिळकांना वाटत होते. पण असे शिक्षण भारतीयांना दिले तरभारतीय लोक स्वराज्याची मागणी करतील आणि तेच ब्रिटिशांना नको होते.

(२)लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाविषयी संकल्पना:- डेक्कन कॉलेजमध्ये असताना टिळकांनी ठरवले होते कि, शिक्षणप्रसाराचे कार्य

ISBN-978-81-951099-0-6

करून देशबांधवात राष्ट्रीय जागृती निर्माण करायचे म्हणजेच शिक्षणाद्वारे देशसेवा करण्याचा त्यांचा ठाम निश्चय होता." देश बांधवाच्या हिनअवस्थेचे विचार मनात आले की त्याने आमचे मस्तक भणाणून जाई आणि प्रदीर्घ चिंतनानंतर आमचे असे ठाम मत बनले की, देशबांधवांच्या उद्धाराचा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण प्रसार होय.[१] टिळकांचे हे विचार राष्ट्रीय शिक्षणविषयक भूमिका स्पष्ट करणारे होते. त्यांनी स्वराज्य प्राप्तीसाठी "राष्ट्रीय शिक्षण"ही संकल्पना मांडली होती. त्यांच्या मते केवळ राष्ट्रीय भाषेतून राष्ट्राविषयी निस्सिम देशभक्ती निर्माण करणारे शिक्षण दिले जाऊ शकते.१९०६ मध्ये कलकत्याला भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या आंदोलनात स्वदेशी , स्वराज्य, परकीय मालावर बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण असा चतुसूत्री कार्यक्रम आखला गेला व तो स्वीकारण्यात आला. एकूणच राष्ट्रीय पातळीवरील राष्ट्रीय शिक्षणाचे वारे वाहू लागले होते. टिळकांनी आपल्या लेखातून राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधी आपले विचार व्यक्त केले होते.

3)राष्ट्रीय शिक्षणाचा अर्थ :- सन १८५४ मध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत आलेल्या चार्ल्स वुडच्या खलीत्याने भारतातील विद्या शाखेला नियमित रूप दिले तर लॉर्ड कर्झनने विद्यापीठीय बिल पुढे आणले तेव्हापासून राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल पुन्हा सुरू चळवळ झाली. टिळक स्वतः शिक्षक, संपादक, लेखक होते. राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल त्यांनी २७ नोव्हेंबर १९०६ केसरीच्या अग्रलेखात आपले विचार प्रकट करताना म्हटले होते,"प्रत्येक स्वतंत्र देशातील सरकार आपल्या प्रजेला जे शिक्षण देते किंवा देऊ इच्छिते ते राष्ट्रीयच असते. देशातील तरुण पिढी देशाचे

ISBN-978-81-951099-0-6

राजकीय,औद्योगिक आणि सामाजिक वैभव वाढण्यास किंवा वाढविण्यास समर्थ होईल अशाप्रकारे त्यास शिक्षण देणे हे देशातील विद्याखात्याचे कर्तव्य आहे आणि त्यालाच राष्ट्रीय शिक्षण म्हणतात.१० या शिक्षणात राष्ट्रीय ऐक्य अबाधित राहील अशीही त्यांना खात्री होती. या राष्ट्रीय शाळेत केवळ साक्षर होणे किंवा लिहिता-वाचता येणे एवढीच मर्यादा टिळकांना अपेक्षित नव्हती तर अशा प्रकारच्या शिक्षणातून माणूस बनविणारे शिक्षण असेल शिवाय या शिक्षणात सर्व राष्ट्रीय बाबी असतील असा आशावादही त्यांनी व्यक्त केला होता. एकूणच राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना अधिक व्यापक आहे. या शाळेतून मिळणारे सर्व शिक्षण हे संकुचित असणार नाही असे टिळकांना वाटत होते. या शाळेमध्ये लोकांना आपले राजकीय आणि सामाजिक हक्क काय आहेत हे कळू शकतील.स्वदेशीभिमान बाळगणे आणि मातृभूमीसाठी प्रसंगी बलिदानाला तयार असणे हे ही यातून कळेल. अशाच शिक्षणातून अन्याय करणे जितके वाईट तेवढेच तो सहन करणेही वाईट आहे हेही समजते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जातिभेद, स्पृश्य-अस्पृश्यतेच्या शृंखला दूर करता येतील असे टिळकांचे मत होते. एकंदरीत निकोप समाजाची पायाभरणी करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण ही संकल्पना प्रभावी आहे असे त्यांना वाटत होते. या शिक्षणातून काय दिले जावे याविषयी ते म्हणतात, "जातिभेद जातीव्देष व जातीमत्सराच्या रोगाने आमचा देश कसा विभागला जात आहे, कसा गाजून आणि करपून निघत आहे याचे ज्ञान राष्ट्रीय शाळेतील मुलांना मिळाले पाहिजे. जातीभेद मोडण्याची आवश्यकता किती आहे हे आमच्या विद्यार्थ्यांस समजले पाहिजे.११

एकंदरीत या राष्ट्रीय शाळेत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना स्वराज्यासाठी संघर्ष करा हे सांगण्याची गरज पडणार नाही. असा आशावादही टिळकांनी व्यक्त केला होता.

(४) राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज:- जोपर्यंत ब्रिटिशांची चाकरी करण्यातच आपले भले आहे असे म्हणणारे साक्षर लोक पुढे येत राहतील तोपर्यंत राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज असणार आहे. याविषयी टिळक म्हणतात," राष्ट्रीय शिक्षणाच्या राष्ट्रीय शाळाची गरज अशासाठी आहे सर्व प्रांतातील लोकांना धर्माचे, नीतीचे ,उद्योगधंद्याचे व आपल्या हक्काचे ज्ञान मिळविता आले पाहिजे यासाठी आवश्यक आहे. सरकारला असले ज्ञान देण्याची बुद्धी नाही व त्यांना ते देताही येत नाही याकरिता राष्ट्रीय शिक्षण पाहिजे आहे.[१२] एकूणच सरकारी शाळेत पुस्तकी ज्ञानावर भर दिला जातो परंतु या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनात किती उपयोग आहे याचा विचार मात्र केला जात नव्हता हे थांबविण्यासाठीच टिळकांना राष्ट्रीय शाळांची गरज वाटत होती.

(५) राष्ट्रीय शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात पुढील बाबी समाविष्ट:-

१) धर्मशिक्षण :- राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळेत कोणते अभ्यासक्रम असतील याविषयी टिळकांनी आपल्या भाषणात विचार मांडले होते. राष्ट्रीय शाळा ही केवळ एखाद्या धर्मासाठी किंवा जातीसाठी नसून एक माणूस म्हणून अभ्यासक्रम तयार केला जाईल.या शाळेच्या माध्यमातून धर्म व पंथ यातील द्वैतभाव काढून देशासाठी काय करता येईल असे शिक्षण दिले जाईल. नुसते व्यावहारिक शिक्षण मानवास मनुष्यपण आणण्यास पुरे होत नाही. धर्म आपणास ईश्वराचे स्वरूप शिकवतो.[१३] थोडक्यात

टिळकांच्या मते, धर्म व पंथ यांच्यात जे भेद होतात ते धर्माचे शिक्षण न मिळाल्यामुळे होतात. कोणत्याही धर्मात इतर धर्माबरोबर संघर्ष करा असे सांगितलेले नसते. त्यांच्या मते, हिंदूधर्म सहिष्णुता असणारा धर्म आहे त्यामुळे या शाळेतून हिंदूधर्म शिकविला जाईलच परंतु इतर धर्माचे शिक्षणही त्यात असेल. अशारीतीने या धर्मशिक्षणाने विविध धर्मातील, पंथातील विरोध नाहीसा होईल असा विश्वास टिळकांना वाटत होता.

२) **उद्योगधंद्याचे शिक्षण:-** अध्यात्मिक प्रगतीबरोबरच व्यक्तीची, समाजाची, राष्ट्राची भौतिक उन्नती केली पाहिजे असे टिळकांचे मत होते.अधिभौतिक उन्नती हे कारखाने, व्यवसाय , विविध प्रकारचे उद्योगधंदे, कृषी उत्पन्न ,गिरण्या इ. गोष्टीवर अवलंबून असते. ही प्रगती व्हायची असेल तर व्यक्तीला व्यवसायाचे शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. नुसत्या पुस्तकी, वाङ्मयीन शिक्षणाने व्यक्तीचा मनाचा विकास होईल. परंतु आर्थिक समृद्धी येण्यासाठी, औद्योगिक भरभराट होण्यासाठी उद्योगधंद्याचे शिक्षण आवश्यक असते. शिवाय या शिक्षणाने विद्यार्थ्याला पोटाची चिंता उरणार नाही एवढेच नव्हे तर तो सरकारकडे नोकरीची अपेक्षाही ठेवणार नाही असे टिळकांनी स्पष्ट केले.त्यासाठी त्यांनी जर्मनी देशाचे उदाहरण देऊन तेथे व्यापार उद्योगाची कशी काळजी घेतली जाते याविषयी सांगतात,"तेथे व्यापारी खात्याकडून कोणत्या धंद्याची कशी स्थिती आहे याची चौकशी करण्यात येते व बुडणाऱ्या धंद्यास उत्तेजन देऊन त्याचे पुनरुज्जीवन करण्यात येते. पण इकडचे सरकार तसे करत नाहीत.[१८] यावरून असे दिसते की, भारतीय उद्योगधंद्याच्या विकासाकडे ब्रिटिश पुरेसे लक्ष देत नाही तेव्हा या परिस्थितीत कसा बदल होईल

असा अभ्यासक्रम राष्ट्रीय शाळेच्या शिक्षणात असावा असे टिळकांना वाटत होते.

३) **राजकीय शिक्षण:-** सरकारी शाळेतून राजकीय शिक्षण दिले जात नव्हते कारण भारतीयांना जर राजकीय शिक्षण दिले तर त्यांच्यात जागृती होऊन ते स्वतंत्र मागण्यास सुरू करतील अशी भीती इंग्रजांना होती. म्हणून त्यांनी जाणीवपूर्वक भारतीयांना राजकीय शिक्षणापासून दूर ठेवले. पण भारताचा विकास करायचा असेल तर भारतीयांना राजकीय शिक्षण दिले पाहिजे. इंग्रज भारतीयांचे प्रचंड आर्थिक शोषण करतात व भारतीय ते निमूटपणे सहन करतात भारतीयांना आपली देशाप्रती हक्क व कर्तव्य समजण्यासाठी राजकीय शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे हे असे टिळकांचे मत होते.

(६) **राष्ट्रीय शिक्षणाचे माध्यम:-** टिळकांना राष्ट्रीय शिक्षण स्थानिक भाषेतून असावे असे वाटत होते. कारण सरकारी शाळेमध्ये ब्रिटिशांनी इंग्रजीचे माध्यम स्वीकारलेले होते. पण टिळकांच्या मते," इंग्रजी शिक्षणाने मन जितके सुसंस्कृत होते त्याप्रमाणे मनुष्याचा स्वभाव करारी होत नाही. आमच्या सर्व शाळा व कॉलेजही बहुतेक सरकारी नोकरांची हमालखाने झाली आहेत........ अशा स्थितीत सुशिक्षित वर्गातून निश्चयाचे व पूर्ण स्वार्थत्याग करणारे बरेचसे पुढारी बाहेर पडतील की नाही याचा संशय आहे.[१५] याचा अर्थ टिळकांचा इंग्रजी माध्यमापेक्षा मराठी माध्यमावर जास्त विश्वास होता. त्यांच्या मते, इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेणे व तशीच सक्ती करणे हा एक प्रकारचा जुलुमच होता कारण इंग्रज इतकी वर्षे भारतात राहून मराठी शिकू शकले नाही तर भारतीय

ISBN-978-81-951099-0-6

ग्रॅज्युएटकडून आपण तशी अपेक्षा कशी करू शकतो? परकीय भाषेचे माध्यम वापरले तर आठ वर्षाचे ज्ञान संपादन करण्यासाठी वीस पंचवीस वर्ष खर्च करावी लागतात. तसेच इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्यातून समाज सुधारक निर्माण होत नाही म्हणून टिळकांनी शिक्षणाचे माध्यम हे मराठीतच असावे असे सांगितले.

(७) भारतीय शिक्षणातील अडचणी:- राष्ट्रीय शिक्षण शाळेमध्ये बऱ्याच आर्थिक अडचणी येणार याची जाणीव टिळकांना होती. कारण इंग्रजामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या शाळेचे अनुदान कपात केलेले होते. त्यामुळे सरकार अशा राष्ट्रीय शाळांना अनुदान देणार नाही याची खात्री होती. पण आर्थिक अडचणीच्या अभावी राष्ट्रीय शाळा सुरू होणे थांबणे हे टिळकांना योग्य वाटत नव्हते. शिक्षणासाठी निधी कसा गोळा करायचा याविषयी ते म्हणतात," शाळा बांधण्यात जवळपास १२ लाख रुपये खर्च येईल, वास्तविक सरकारने हे काम करावे पण ते करत नाहीत. मी म्हणतो, तुम्ही तर हे काम करणार नाहीत या जिल्ह्यात १२ लाख लोक आहेत. त्यांना मानशी रुपया जास्त नाही. आम्ही सरकारास मानशी ४ रुपये देतो. आमची संख्या ३० कोटी असून सरकारचे उत्पन्न १२० कोटी आहे.[१६] यावरून टिळकांनी भारतीय तरुणांनीच पुढे यावे असे आवाहन केले होते.ज्याप्रमाणे मंदिर बांधण्यासाठी आपण वर्गणी गोळा करतो त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय शिक्षण हे मंदिरच आहे असे समजून वर्गणी गोळा करता येईल असा टिळकांचा विश्वास होता.तसेच अडचणीशिवाय टिळकांच्या कार्यावरही टीका करणारे अनेकजण होते. त्यांनाही टिळकांनी सांगितले, जर ह्या सत्कार्यात मदत करू शकले तर त्यांचे

ISBN-978-81-951099-0-6

स्वागत केले जाईल परंतु ज्यांना मदत करता येत नसेल त्यांनी किमान राष्ट्रीय शिक्षण कार्याच्या मार्गात अडथळे आणू नयेत असे सुचवले. आपल्या या मार्गात अनेक विघ्ने येतील परंतु विघ्ने आली म्हणून राष्ट्रीय शाळेची स्थापना करण्याचे काम सोडून देऊन चालणार नाही असेही टिळकांना वाटत होते.[१७] एकूणच टिळकांनी राष्ट्रीय शाळा सुरू करणे हे राष्ट्रीय सभेचाच एक भाग आहे असे मत मांडले होते.

(८) राष्ट्रीय शिक्षण ही खाजगी शाळांची जबाबदारी:- १९ व्या शतकात खाजगी शाळा या सरकारी शाळा, मिशनरी शाळा व स्थानिक भारतीयांच्या माध्यमातून चालवल्या जात होत्या. सरकारी व मिशनरी शाळेतून राष्ट्रीय शिक्षण दिले जाणे शक्य नव्हते. लॉर्ड रिपनच्या काळात रिपनने शिक्षण ही स्थानिक जनतेची बाब आहे व त्यात आपण हस्तक्षेप करू नये असे मत मांडले होते. परंतु इंग्रज सरकार अशा शाळांना अनुदान देते त्यामुळे सरकारचा त्यांच्यावर अंकुश असला पाहिजे असे धोरण लॉर्ड कर्झनच्या काळात घेतले गेले. त्यामुळे शाळेच्या अभ्यासक्रमावरही बंधने घालण्यात आली. याविषयी टिळक म्हणतात," खाजगी शाळात सरकारची मदत मिळते ही गोष्ट खरी आहे पण या शाळा लोकांच्या पैशाने चाललेल्या आहेत हे विसरता कामा नये. सरकार जर आपल्या पद्धतीमध्ये सुधारणा करत नसेल तर खासगी शाळांनी सरकारपासून फारकत करून घेतली पाहिजे.[१८] म्हणजेच खाजगी शाळेचे स्वतंत्र सरकार हिरावून घेत असेल तर अशा शाळा सरकारपासून तोडून स्वतंत्र पद्धतीने चालविल्या जाव्यात अशी टिळकांची इच्छा होती. अशा फारकत केलेल्या शाळेतून राष्ट्रीय शिक्षण देणे अधिक संयुक्तिक व भारताच्या

ISBN-978-81-951099-0-6

दृष्टीकोनातून फार फायदेशीर ठरणारे आहे. म्हणूनच या कामी खाजगी शाळांनी पुढे येणे अतिशय महत्वाचे आहे त्यांना वाटत होते.

अशाप्रकारे या सर्व अशयावरून लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात अतिशय उल्लेखनीय योगदान होते असे दिसून येते. लोकमान्य टिळक स्वराज्य मिळवण्यासाठी जेवढे आग्रही होते तेवढेच आग्रही ते आपल्या राष्ट्रीय शिक्षण विचारांच्या बाबतीतही होते असे दिसून येते किंबहुना शिक्षणास ते स्वराज्य प्राप्तीचे साधन मानत होते."स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच"असे त्यांनी जे निक्षून सांगितले होते त्याचा प्रमुख आधार शिक्षणच होता.स्वराज्य प्राप्तीच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना मांडलेली दिसते. एकंदरीत १९ व्या या शतकाच्या शेवटी राष्ट्रीय शिक्षण सारख्या महत्वाच्या विषयावर लोकमान्य टिळकांनी आपले लक्ष केंद्रित करून समाजाला साक्षर व सज्ञान बनविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला होता. त्यांनी आपल्या लेखनातून, भाषणातून आणि वृत्तपत्रातील अग्रलेखातून ही ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीविषयक दृष्टीकोण, सरकारी शाळाविषयी दृष्टीकोण, राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना, त्याचा अर्थ, राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज, राष्ट्रीय शिक्षणाचे माध्यम, राष्ट्रीय शिक्षणातील अडचणी अशा विविध मुद्द्यावर विचार मांडलेले होते. आधुनिक काळात शिक्षण पद्धतीत जे टप्प्याटप्प्याने बदल होत गेले त्यामध्ये लोकमान्य टिळकांच्या शैक्षणिक विचारातील तत्वे महत्त्वाची ठरतात. आपल्या आयुष्यातील शेवटची तीस वर्षे त्यांनी सर्व क्षेत्रात विशेषतः शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये तन-मन-धन

अर्पण करून भूमिका बजावलेली होती म्हणून हे लोकशिक्षक खऱ्या अर्थाने लोकमान्य झाले असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ साधने :-

१) न.चि.केळकर:- लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, केळकर प्रकाशन, पुणे १९९३ , पृ. क्र.२१

२) कित्ता:-पृ. क्र.४०

३) य .दि .फडके:- शोध बाळगोपाळांचा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती, १९७७, पृ. क्र. ७२

४) टिळक ज.श्री.:-समग्र लोकमान्य टिळक ,खंड -६, जीवन ध्येय, केसरी प्रकाशन, पुणे १९७६, पृ. क्र. ७२.

५) उपरोक्त, टिळक ज.श्री., खंड -६, पृ. क्र.८१६

६) कित्ता:- सरकारी शिक्षण व शारीरिक शिक्षण ,पृ. क्र.८९०

७) कित्ता :- माझे शिक्षणाचे ध्येय, पृ.क्र.९२९

८) टिळक ज.श्री.:- समग्र लोकमान्य टिळक, खंड- ३, राजकीयर लेखसंग्रह, केसरी प्रकाशन ,पुणे, १९७६,हिंदुस्थानातील शिक्षणाची दिशा पृ. क्र.१८७,१८८.

९) शि.ल. करंदीकर:-लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक चरित्र, करंदीकर प्रकाशन, पुणे, १९५७, पृ. क्र.५७

१०) उपरोक्त टिळक ज.श्री., खंड -३, राष्ट्रीय शिक्षण पृ.क्र.२५०

११) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड -६ , सरकारी व शारीरिक शिक्षण पृ. क्र.८९२

१२) कित्ता :- राष्ट्रीय शिक्षण पृ. क्र.८९८

ISBN-978-81-951099-0-6

१३) कित्ता :- राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा पृ. क्र.९०५

१४) कित्ता :- पृ. क्र.९०७

१५) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड- ३, सुशिक्षितांची कर्तव्ये पृ. क्र. १३७

१६) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड-६ राष्ट्रीय शिक्षण पृ.क्र.९०१

१७) कित्ता:- पृ. क्र.९००,९०१.

१८) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड -३ राष्ट्रीय शिक्षण व खाजगी शाळांची जबाबदारी,पृ. क्र.२६३

सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग

पत्ता- ५२६/२०२ रामेश्वर नगर, रामेश्वर प्लाझा,

खारेपाटण, तालुका कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

पीन कोड नंबर – ४१६७०३

ISBN-978-81-951099-0-6

Index

1	Banking Regulation (Amendment) Bill, 2020:Features and Impact Principal Dr.V.A.Mane	1
2	Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact Growth of Indian Economy Dr. Ajaykumar M. Palwe	13
3	Importance of Stress Management Dr. Amey Vinayak Kale	20
4	Wellness – A Need Of Hour Dr. Shirish V. Topare	26
5	A Study of financial Crises of the Punjab and Maharashtra Cooperative Bank,Mumbai Dr.Sunita Hansraj Ambawade	29
6	Study of various streams of Indian Historiography Dr.Y.M.Salunke	41
7	Constitutional Prospective of women's property Rights in India: An overview Mrs. Jyosna Bhausaheb Dighe	52
8	"Role of lic in economic development of rajapur taluka" Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,	64
9	Mobile Banking: Hurdles And Remedies Mrs. Mugdha Atul Kamat	76
10	Savitribai Phule's contribution to nation building Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	90
11	E-Resources: A Revolution for Libraries Prof. Guldagad Kiran Dhondiram	95
12	A Historical Impact of Pandemic in Past and Present Dr.Pramod Rameshwar Chavan	101

ISBN-978-81-951099-0-6

"Role of lic in Economic Development of Rajapur Taluka"

Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,

➢ INTRODUCTION

The business of insurance is primarilyand principally risk taking.

The Indian economy is one of the fastest growing economics in the world.

The most important aspect of human life is its uncertainty. In the modern industrialized era, human life and property are inevitably exposed to different kinds and varying degrees of risks and uncertainties.

The life insurance industry in India is one of the biggest life insurance industries.

Insurance can be defined as a 'Legal contract between two parties where by one party called insurer undertakes to pay a fixed amount of money on the happening of a particular event, which may be certain or uncertain'

Insurance is an important field of study because it is a businessthat affects everyone directly or indirectly. Fortunately, every literateperson knows something about it but at the same time many who buyit have only a superficial knowledge of insurance matter. Insurancemay be defined as economic system for reducing the uncertainlythrough pooling of losses; a legal method of transferring risk in acontract of indemnity; a business conducted for profit and providingjobs in an economy; a social device in which the losses of few arepaid by many; or an

actuarial system of applied mathematics. Alongwith these aspects it mainly depends upon how one view the majorpurposes methods and results of insurance.

Insurance may be described as a social device to reduce or eliminate risk of loss to life and property.

- EVOLUTION OF THE LIFE INSURANCE SECTOR IN INDIA

The story of insurance is probably as old as the story of mankind. Though the concept of insurance is largely a development of the recent past particularly after the industrial era, yet its beginning dates back almost 6000 years.It is said that the Sanskrit term, "*Yogakshema*" in the *'Rig-Veda'* meant some kind of insurance which was practiced by the Aryans in India nearly 3000 years ago.

The first insurers of life were the marine insurance underwriters who started issuing life insurance policies on the life of master and crew of the ship, and the merchants. The early insurance contracts took the nature of policies for a short period only. The underwriters issued annuities and pension for a fixed period or for life to provide relief to widows on the death of their husbands. The first life insurance policy was issued on 18th June 1583, on the life of William Gibbons for a period of 12 month.

The insurance sector in India was under public ownership until late 1990s. With the liberalization of the insurance sector, the Insurance Regulatory and Development Authority Act (IRDA) was passed in the year 1999 to regulate and promote the insurance industry in India. Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI) was set up as a

ISBN-978-81-951099-0-6

statutory body to regulate Indian insurance and re-insurance market and to protect the interest of its stakeholders.

- **OBJECTIVES OF LIC**
  - To meet the diverse life insurance needs of the community created in the changing social and economic environment.
  - Running a business with a strong economy with a sense of trust.
  - For investing funds to maximize income to the policyholder as per capital security.
  - To maximize people's savings by making insurance-linked savings attractive enough.
- **FUNCTIONS OF LIC**
  - ✓ Work on a capital redemption business, unity-specific business or so far a refinancing business such as a reinsurance business related to a life insurance business.
  - ✓ Subject to the rules laid down by the Central Government for this purpose, to invest the funds of the Corporation in such manner as the Corporation may deem fit, and to take all necessary or necessary steps for protection or experience. Any investment: Any 31 assets offered as security for investment, including possession and submission to the administration, which should be invested until the right opportunity for disposal.
  - ✓ Acquisition, retention and disposal of any property for any business purpose.
  - ✓ It is beneficial to transfer the entire or any part of the life insurance business operated outside India to any other

person or persons, if it is in the interest of the Corporation.

- ✓ Pay or lend on the security of any movable or immovable property.
- ✓ Raising money for a loan or in such a way and on a security that the corporation deems fit.
- ✓ To enable the corporation to work conveniently in the context of their business and to continue any other business that is directly or indirectly calculated to make the business of the corporation profitable.
- ✓ Under the Act, if the process of such other business is being carried out by a subsidiary of an insurance company transferred to the vested business in the Corporation or by any other business itself or through other subsidiaries.
- ✓ To do such things as are appropriate for the proper exercise of any authority of the Corporation.

> ROLE OF INSURANCE IN ECONOMIC DEVELOPMENT

LIC is the world largest insurance company in India.

Life insurance is generally considered a means of protecting one's family against the unforeseeable circumstance of the death of an earning member. However, there are a number of other benefits that are not apparent. Some benefits accrue to the individuals and their families, while others assist economic development. For instance, an insurance company takes the risk of large and uncertain losses in exchange for small premiums. This gives a sense of confidence and security to the insured individual through the protection of insurance in the event of an unfortunate incident. In large sized commercial and industrial

organizations, it facilitates operations as many of the risks are transferred to the insurer.

- OBJECTIVES OF THE STUDY
  - To assess the present insurance scenario in Rajapurtaluka.
  - To analyze the overall performance of LIC in Rajapurtaluka.
  - To identify customer preference regarding plans & company of LIC.

REVIEW OF LITERATURE

MonalisaGhosal, (2012), "Role of Insurance in Economic Development of India" this paper has concluded,The economic development of India was dominated by socialist –influenced policies, state-owner sector, and red tape and extensive regulations, collectively known as 'License Raj'.Insurance sector in India is one of the most booming sectors of the economy and is growing at the rate of 15-20 percent per annum.

Dr. N. Senthilkumar, &K.Selvamani (2016), "Life Insurance Industry in India – An Overview"this paper has concluded the life insurance industry plays an important role in improving national economy. The private life insurer offers various new policies to attract their policyholders. Life insurance Corporation of India and IRDA must concentrate in introducing new plans for facing health problem of day to day activities of human beings. Life insurance Corporation of India should educate importance of insurance to general public through the agent and corporate social responsibility activity.

G.Suganya (2017),"A Study on Assessing Insurance Awareness in India" This study focuses on risk security, the

core product of insurance. It provides estimates of the insurance gap to maintain dependents living standards after the death of the primary wage earner. Because inadequately protected families often put burden on public resources for their welfare. The essential drivers of demand for risk security are 'Age', 'Income', 'Affordability', 'Wealth' and finally 'the desire to protect income from Inflation'.

Dr. R. KhaderMohideen (2016), "A Study on Policy - Holders Satisfaction of Life Insurance Corporation of India at Sirkali Town" this paper has concluded Life insurance has become one of the necessities of human life. It offers financial security to the policyholder and/or his/her dependents in the event of his premature death or untoward disablement arising out of accidents. Life Insurance cannot afford to lose sight of its social relevance and shy away from its social responsibilities. The corporation has to constantly study the emerging needs of the market, arising due to the change in the value of social life. Demographic changes also produce the different needs amongst the population.

METHODOLOGY OF THE STUDY

Exploratory research methodology is used here to analyze the data.

The present study is based on primary and maximized secondary data and information was collected from multiple sources of which have been compiled from different government records publication and related books also for this paper I have referred previous research articles. Apart from this, we have visited different websites and professional magazines.

Analysis and discussion

Policies taken by citizens of rajapur taluka

Sr. No.	Year	No. of Policies	Sum Assured (Rs. in Crore)	Premium (Rs in Crore)
1.	2017 – 2018	5387	101.69	10.23
2.	2018 – 2019	4788	87.06	7.4
3.	2019 – 2020	4583	100.877	5.7

(Overall in glance - Source :- LIC office, Rajapur)

Above mentioned table is shown, the number of policyholders has decreased in 2019-2020 as compared to Financial Year 2017-2018. Also the sum assured amount has increased in 2019 – 2020 but the premium amount has decreased by 44.29%.

The LIC has launched twenty seven types of insurance policies. out of them, six insurance policies are famous and popular in rajapurtaluka. The policies names are:

- New Endowment Plan (914)
- New JeevanAnand (915)
- Lic'sJeevanLabh (936)
- LICs JeevanUmang (945)
- Lic's New Money Back Plan - 20 Years (920)
- Lic's New Money Back Plan - 25 Years (921)

Endowment Plan is a participating non-linked plan which offers an attractive combination of protection and saving features. This combination provides financial support for the family of the deceased policyholder any time before maturity

ISBN-978-81-951099-0-6

and good lump sum amount at the time of maturity for the surviving policyholders. This plan also takes care of liquidity needs through its loan facility.

JeevanAnand Plan is a participating non-linked plan which offers an attractive combination of protection and savings. This combination provides financial protection against death throughout the lifetime of the policyholder with the provision of payment of lumpsum at the end of the selected policy term in case of his/her survival. This plan also takes care of liquidity needs through its loan facility

*Jeevan Labh*is a limited premium paying, non-linked, with-profits endowment plan which offers a combination of protection and savings. This plan provides financial support for the family in case of unfortunate death of the policyholder any time before maturity and a lump sum amount at the time of maturity for the surviving policyholder. This plan also takes care of liquidity needs through its loan facility.

*JeevanUmang*offers a combination of income and protection to your family. This plan provides for annual survival benefits from the end of the premium paying term till maturity and a lump sum payment at the time of maturity or on death of the policyholder during the policy term. In addition, this plan also takes care of liquidity needs through loan facility.

Money Back Plan-20 years & Money Back Plan-25 years is a participating non-linked plan which offers an attractive combination of protection against death throughout the term of the plan along with the periodic payment on survival at specified durations during the term. This unique combination

provides financial support for the family of the deceased policyholder any time before maturity and lump sum amount at the time of maturity for the surviving policyholders. This plan also takes care of liquidity needs through its loan facility.

Analysis and discussion

Famous and popular policies taken by citizens of rajapur taluka

Sr. No	Plan No.	No. Of Policies			Sum Assured (Rs. in Core)			Premium (Rs. in Lac)		
		2017 – 2018	2018 – 2019	2019 – 2020	2017 – 2018	2018 – 2019	2019 – 2020	2017 – 2018	2018 – 2019	2019 – 2020
1.	914	769	948	1035	11.68	13.2	14.9	38.4	42.33	43.89
2.	915	458	511	453	7.56	8.76	10.2	18.33	24.24	30.17
3.	945	92	44	68	5.09	1.17	2.2	17.97	2.33	7.48
4.	936	855	755	819	29.9	23.63	28.49	90.72	80.83	92.41
5.	920	250	333	328	3.72	4.33	4.72	16.99	18.3	20.7
6.	921	286	375	420	4.99	5.52	6.5	13.37	15.41	18.94
TOTAL		**2710**	**2966**	**3132**	**62.94**	**56.61**	**67.01**	**195.78**	**183.44**	**213.59**

(Popular Insurance Policies in Rajapurtaluka at a glance - Source :- LIC office, Rajapur)

According to the mentioned above table, there has been a frequently increase in the number of Endowment Plan

(914)and Money Back Plan - 25 Years (921)insurancepolicyholders, among the famous and popular types of insurance policies out of the total insurance policies in Rajapurtaluka. In the financial year 2017-18, 2018-2019 and 2019-2020 the share of famous and popular insurance policies in this area is frequently 50.30%, 61.94% and 68.33% as compared to the total number of policyholders. It means that the share and interest of investors in this insurance policy seems to be increasing frequently. Compared to the financial year 2017-18, the number of insurance policy holders in 2019-20 seems to be less but the sum assured amount has increased by 6.46% and the premium amount has increased by 9.09%.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

Life insurance is a must for everyone because life is very precious.

The life insurance corporation plays an important role in improving economy. In modern competitive era human beings suffering a lot of problems viz. mental and physical health , financial and non-financial. Life insurance Corporation of India and IRDA must concentrate in introducing new plans for facing health problem of day to day activities of human beings. Life insurance Corporation of India should educate importance of insurance to general public through the agent and corporate social responsibility activity. Human life is a most important asset and life insurance is the most important type of insurance which provides financial protection to a person and his family at the time of uncertain risks or damage. Life insurance provides both safety and protection to individuals and also encourages

savings among people. Age and income has no significant impact on the customer life insurance investment decision.
As per primary survey, due to migration to developed cities, turnover of LIC is reduced for 10 years. Life Insurance Corporation will take proper actions to improve co-ordination among population through their agents.

The LIC should contact to every person and introduce all their scheme by creating awareness in rural area.

LIC should improve sales skills through providing advanced to agent.

Trying to satisfy your LIC agent financially and non-financially will help you grow your LIC business.

LIC should use effectively virtual platform effectively for improving and ddeveloping image among proposed customers in the market.

BIBLIOGRAPHY

References:-

- **Journals**

- Sheikh Shahnawaz, "Performance Analysis of Indian Life Insurance Companies using the Analytic Hierarchy Process", International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 8, Issue 8, August 2018 ISSN 2250-3153
- V. V. N. Reddy & S. M. Reddy, "Performance of Life insurance Corporation of India: A Post deregulation Experience", International Journal of Management, Technology And Engineering Volume IX, Issue II, FEBRUARY / 2019, ISSN NO : 2249-7455
- DamodarBasaula, "Research Article Customers Satisfaction towards Life Insurance Claim Settlement in

Nepal" Janapriya Journal of Interdisciplinary Studies, Vol. 6 (December 2017)

Websites

- https://licindia.in
- https://www.quora.com
- https://www.census2011.co.in
- http://www.indiagrowing.com
- https://www.censusindia.co.in
- https://www.researchgate.net
- https://www.zenithresearch.org.in
- https://www.worldwidelournals.com
- https://www.iitk.ac.in
- https://shodhganga.inflibnet.ac.in
- https://ratnagiritourism.in
- www.yourarticlelibrary.com
- www.indianresearchjournal.com
- www.ijr.org.in
- www.internationaljaournalssrg.org
- www.nepjol.info
- www.zenodo.org
- www.ijsrp.org
- www.ijbmi.org
- www.kamlanehrucollege.ac.in
- www.grin.com
- www.iaeme.com
- www.diva.portal.org
- https://en.wikipedia.org

Assistant Professpr,Commerce Department,
Arts, Commerce and Science College, Kharepatan,
At. Freedom Fighter Guruvariya Veer Shankarrao G.
Pendharkar Educational campus, Kharepatan, Post. Kharepatan,
Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg – 416 703

ISBN - 978-81-951099-0-6

Current Trends in Humanities &Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande
Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

ISBN-978-81-951099-0-6

Index

1	Banking Regulation (Amendment) Bill, 2020:Features and Impact **Principal Dr.V.A.Mane**	1
2	Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact Growth of Indian Economy **Dr. Ajaykumar M. Palwe**	13
3	Importance of Stress Management **Dr. Amey Vinayak Kale**	20
4	Wellness – A Need Of Hour **Dr. Shirish V. Topare**	26
5	A Study of financial Crises of the Punjab and Maharashtra Cooperative Bank,Mumbai **Dr.Sunita Hansraj Ambawade**	29
6	Study of various streams of Indian Historiography **Dr.Y.M.Salunke**	41
7	Constitutional Prospective of women's property Rights in India: An overview **Mrs. Jyosna Bhausaheb Dighe**	52
8	"Role of lic in economic development of rajapur taluka" **Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,**	64
9	Mobile Banking: Hurdles And Remedies **Mrs. Mugdha Atul Kamat**	76
10	Savitribai Phule's contribution to nation building **Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan**	90
11	E-Resources: A Revolution for Libraries **Prof. Guldagad Kiran Dhondiram**	95
12	A Historical Impact of Pandemic in Past and Present **Dr.Pramod Rameshwar Chavan**	101

ISBN-978-81-951099-0-6

13	Covid-19 Pandemic and Its Effect on Indian Women: A Study **Baban Tukaramji Bhalerao**	108
14	India's National Policy On Personal Law: What is and What is expected to be **Dr. P. H. Pendharkar**	116
15	Human Rights and Environmental Rights **Mrs. Rohini S. Dhikale**	156
16	(कोविड–१९) महिला नेतृत्वाचा दृष्टीकोन एक अभ्यास **डॉ. किरण राजेंद्र बेलुरकर**	165
17	कोरोना काळातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे**	173
18	जलसाक्षरतेमध्ये महिलांची भूमिका **डॉ. विद्या श्रीकृष्ण भारंबे**	180
19	महाराष्ट्रातील नागरीकरण –ऐतिहासिक मागोवा **डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड**	188
20	दृष्टांतपाठातील आचार संहिता **डॉ. प्रा. प्रवीण कारंजकर**	195
21	घरगुती काम करणाऱ्या महिलांवर कोविड–१९ च्या लॉकडाऊनचा प्रभाव **डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार**	201
22	राज्यशास्त्र आणि स्पर्धा परीक्षा **डॉ. विनोद मोरातराव मुडे**	207
23	कोरोना काळातील समस्या आव्हाने आणि उपाययोजना **प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख**	217
24	मराठीतील ज्ञानपीठ विजेत्या साहित्यिकांचे योगदान **प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई**	225

ISBN-978-81-951099-0-6

25	कोव्हीड–१९ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परिणाम **प्रा.डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड**	237
26	१९६० नंतरची ग्रामीण कथा **प्रा.डॉ.बाबाराव मारोती ठावरी**	249
27	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास **प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे**	259
28	संत एकनाथांच्या भारूडातील लोक प्रबोधन आणि नैतिक शिकवण **प्रा. महेंद्र द. झलके**	278
29	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य **प्रा. रमेश सोनू झरेकर**	285
30	संत ज्ञानेश्वर एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व **प्रा. डॉ. विनोद यू.भालेराव**	294

ISBN 978-81-95155-6-6

मराठीतील ज्ञानपीठ विजेत्या साहित्यिकांचे योगदान

प्रा. सौ. रश्मी रमेश कसार्डे

प्रस्तावना :-

शिवछत्रपतींच्या पवित्र पदस्पर्शाने पावन झालेल्या आपल्या महाराष्ट्राला समृद्ध असा वारसा लाभला आहे. आपला महाराष्ट्र विविधतेने नटलेला सुजलाम सफलाम असा प्रदेश आहे. या महाराष्ट्राला संतांची फार मोठी परंपरा लाभली आहे. विविधतेने समृद्ध असलेल्या आपल्या महाराष्ट्राला संतांची फार मोठी परंपरा लाभली आहे. विविधतेने समृद्ध असलेल्या आपल्या महाराष्ट्राला साहित्याने देखील तितकेच समृद्ध केले आहे. यामध्ये कथा,कादंबरी,कविता,नाटक,चरित्र,आत्मचरित्र,एकांकिका इ. विविध साहित्यप्रकारांनी आपले मराठी साहित्यविश्व समृद्ध आहे. या साहित्यप्रकारांचे लेखन अनेक मान्यवर लेखकांनी केलेले आहे. त्यांचे साहित्य क्षेत्रातील योगदान खूप मोलाचे आहे.

भारतातील साहित्य क्षेत्रातील 'ज्ञानपीठ' हा सर्वोच्च पुरस्कार मानला जातो. विशेष म्हणजे देशातील एकूण २२ शासकीय राज भाषांपैकी चार वेळा मराठी भाषेचा गौरव करण्यात आला आहे.

१९७४ मध्ये पहिल्यांदाच मराठी कादंबरी ला ज्ञानपीठ पुरस्कार देण्यात आला होता. खांडेकरांच्या 'ययाति' या कादंबरीला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. ही कादंबरी साहित्य क्षेत्रासाठी वरदान ठरली. या कादंबरीसाठी १९६० मध्ये साहित्य अकादमी पुरस्काराने देखील गौरविण्यात आले होते. खांडेकर यांनी 'ययाति' कादंबरीतून जीवन जगण्याचे अंतिम तथ्य काय आणि शेवटी असणारे अंतिम सत्य याचे फार सुंदर आणि मार्मिक अर्थ विषद केले आहेत.

१९८७ मध्ये वि.वा.शिरवाडकर यांनी लिहिलेल्या 'नटसम्राट' नाटकाला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. शिरवाडकरांनी कुसुमाग्रज या नावाने कविता लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कविता या मराठी भाषेचा दागिना आहेत. त्यामुळेच कुसुमाग्रज यांना

जन्मदिन मराठी भाषा दिवस म्हणून साजरा केला जातो. 'नटसम्राट' हे नाटक अजरामर नाटक ठरले आहे. या नाटकावर चित्रपटही प्रदर्शित झाला आहे.

२००३ मध्ये विंदा करंदीकर यांच्या 'अष्टदर्शने' या काव्यसंग्रहाला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. या काव्यसंग्रहात करंदीकरांनी सात युरोपीय आणि एक भारतीय तत्त्वज्ञ यांच्या लेखनावर आधारित ओव्या रुपात पुस्तक लिहिले आहे. विशेष म्हणजे विंदानी ज्ञानपीठ पुरस्काराची मिळालेली रक्कम त्यांनी साने गुरुजी राष्ट्रीय स्मारकाकडे सुपूर्द केली होती. विंदाच्या रंजक आणि वैचारिक काव्यांवर लोकांनी फार प्रेम केले आहे. त्यांच्या काव्यामध्ये वास्तवाची तितकीच जाणीव आहे.

२०१४ मध्ये भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'हिंदू- जगण्याची समृद्ध अडगळ' या पुस्तकाला ज्ञानपीठ पुरस्काराने गौरविण्यात आले होते. विशेष म्हणजे त्यांनी हि कादंबरी लिहिण्यापूर्वी तब्बल तीस वर्षे लेखन विश्रांती घेतली होती. त्यांच्या 'कोसला' कादंबरीलाही वाचकांनी भरभरून पसंती दिली होती. 'देखणी' आणि 'मेलडी' हे प्रचलित कवितासंग्रह आहेत. बिढार, जरिला, झूल या त्यांच्या काल्पनिक कादंब-याही लोकप्रिय आहेत. त्याचबरोबर समीक्षक म्हणूनही त्यांची एक वेगळी ख्याती आहे.

आपल्या मराठी भाषेला ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळवून देणारे वि.स.खांडेकर, वि.वा.शिरवाडकर, विंदा करंदीकर व भालचंद्र नेमाडे यांच्या साहित्याचा सविस्तर आढावा मी या शोधनिबंधात पुढे घेत आहे.

वि.स.खांडेकर. :

ज्यांनी मराठी साहित्याची अखंडपणे ५० वर्षे सेवा करून, मराठी भाषेचे वैभव वाढविले, ज्यांना ज्ञानपीठ पुरस्काराचा पहिला मानकरी होण्याचा बहुमान मिळाला. त्या खांडेकरांचा जन्म सांगली येथे ११ जानेवारी १८९८ रोजी संकष्टी दिवशी झाला. गणपती हे सांगलीकरांचे दैवत अन त्यात खांडेकरांचा जन्म संकष्टी चतुर्थी दिवशी झालेला, त्यामुळे

त्यांचे नाव 'गणेश' ठेवले. त्यांचे वडील आत्मारामपंत हे सांगली संस्थानात मुन्सफ होते. खांडेकर लहानपणापासून हुशार तर होतेच पण त्याचबरोबर त्यांना नाटकाची खूप आवड होती. लहानपणी मित्रांना एकत्र करून छोटी-छोटी नाटके त्यांनी बसविली होती. त्यांना वाचनाचीही खूप आवड होती. याशिवाय कृष्णा नदीत पोहायला जाणे, क्रिकेट खेळणे हे त्यांचे आवडते छंद होते. नाट्यपंढरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सांगलीने खांडेकरांच्या मनात नाट्याची आवड निर्माण केली. त्यामुळेच त्यांनी भावी आयुष्यात एक यशस्वी नाटककार बनण्याचे स्वप्न बाळगले होते. पुढे साहित्याच्या क्षेत्रात पदार्पण करताना १९२८ मध्ये त्यांनी 'रंकाचे राज्य' या नावाचे नाटकही लिहिले होते.

पुढे खांडेकर एक कादंबरीकार-कथाकार म्हणून प्रसिद्धीस आले. नाटककार बनण्याचे त्यांचे स्वप्न अपुरे राहिले अर्थात त्याचे कारण म्हणजे ते फार दिवस सांगलीत राहिले नाहीत. शिक्षणासाठी त्यांना पुढे पुण्यात अन त्यानंतर दत्तक गेल्यामुळे कोकणात जावे लागले. कोकणातील दु:ख-दारिद्र्य पाहून व देशातील बदलती राजकीय व सामाजिक अवस्था पाहून त्यांना हे जीवन टिपण्यासाठी बंदिस्त नाटकांपेक्षा कादंबरीचा विशाल पट भावला व त्यामुळेच ते नाटकांकडून – कादंबरीकडे वळले. वयाच्या १० व्या वर्षी खांडेकर इंग्रजी दुसरीत असताना त्यांच्या मनावर आघात करणारी व त्यांना अकाली प्रौढ बनविणारी एक कारुण्यमय घटना घडली, ती म्हणजे त्यांच्या वडिलांना आलेला अर्धांग वायूचा झटका होय. आपल्यावर नितांत प्रेम करणाऱ्या वडिलांची विकलांग अवस्था पाहून खांडेकर दु:खी झाले, व्यथित झाले. विश्वाच्या या प्रचंड मोठ्या पोकळीत मनुष्य किती पराधीन आहे, अगतिक आहे हे त्यांना कळून चुकले. पण आलेल्या संकटाला घाबरून न जाता धैर्यान तोंड दिले पाहिजे हे मनाशी ठरवून त्यांनी वडिलांची सेवा केली. आयुष्यातील हा आघात सहन करण्याची ताकद त्यांना रामायण-महाभारत पुराण कथांतून मिळाली. त्यावेळी मिळेल तो वेळ ते वाचनात घालवू लागले. त्यामुळे त्यांना वाचनाची आवड लागली. या काळात त्यांनी अनेक नाटके, कादंबऱ्या,

ISBN-978-81-951099-0-6

कविता यांचे वाचन केले. त्यामुळे अल्प वयातच त्यांना साहित्याची गोडी लागली व साहित्याची जाणीव प्रगल्भ झाली. ही प्रगल्भता लेखनावेळी उपयुक्त ठरली.

खांडेकरांच्या सर्व कथा-कादंबऱ्यातून आपल्याला विशेषत्वाने "करुणा" दिसून येते. अनिष्ठ रूढी-परंपरा विषयी चीड दिसून येते. देव दगडात नाही तर तो माणसात आहे हा विचार खांडेकरांनी अनेक ठिकाणी मांडला आहे. समाजातील विषमता हा त्यांच्या चिंतनाचा अखंड विषय बनून राहिला आहे. त्याचे कारणही त्यांच्या बालपणीच्या आयुष्यातील अनुभवातच लपले आहे. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील संघर्ष दाखविताना ते नेहमीच गरिबांची बाजू घेताना दिसतात. अर्थात पुढे मार्क्सवादाचे त्यांना आकर्षण वाटले. कोकणातील दारिद्र्य पाहून ते अस्वस्थ बनले. १३ जानेवारी १९१६ रोजी खांडेकरांच्या जीवनात एक प्रमुख स्थित्यंतर घडले. या स्थित्यंतरामुळेच खांडेकरांचा आणि कोकणचा संबंध आला. खांडेकरांना सावंतवाडीजवळील नानेली गावच्या जमीनदार चुलत्यांनी दत्तक घेतले आणि पूर्वीचे गणेश आत्माराम खांडेकर विष्णू वामन शिरवाडकर झाले. श्रीमंत चुलत्यांना दत्तक गेल्यामुळे आपली आर्थिक कुचंबना होणार नाही व आपले शिक्षण व्यवस्थित पार पडेल असे त्यांना वाटत होते पण दत्तक वडिलांच्या पैशाविषयक रडकथा आणि पुण्यातील मलेरियाची साथ या दोन कारणांनी खांडेकर आपले कॉलेज शिक्षण अर्धवट सोडून नानेलीला परत आले.

खांडेकर पुण्याला परत आले, मात्र त्यांचे दत्तक वडिलांशी कधीच पटले नाही. त्यांची इच्छा खांडेकरांनी वकील होऊन खोऱ्याने पैसा ओढावा अशी होती तर खांडेकरांना मात्र खेड्यात जाऊन शैक्षणिक कार्य करायचे होते. शेवटी त्यांनी शिरोडा येथे शिक्षकाची नोकरी स्विकारली. १९२०-१९३८ पर्यंत तब्बल २० वर्षे ते शिरोड्याला राहिले. त्या वातावरणात ते रमले, तिथेच त्यांनी अनेक कथा-कादंबऱ्या लिहिल्या. एक लेखक म्हणून ते नावारूपाला आले. एक ध्येयवादी शिक्षक, प्रतिभावंत लेखक म्हणून सारा महाराष्ट्र त्यांना ओळखू लागला. खांडेकरांच्या कथा-

ISBN-978-81-951099-0-6

कादंबऱ्या वाचून त्यांच्या प्रतिभेचा वापर चित्रपट सृष्टीसाठी खूप चांगला होईल असा विचार करून बाबुराव पेंढारकर आणि विनायक कर्नाटकी यांनी 'हंस' पिक्चर्सच्या कथालेखानासाठी खांडेकरांना कोल्हापुरात आणले. चित्रपटकथा लेखन, कादंबरी लेखन व प्रकृतीची तक्रार या कारणांनी खांडेकरांनी कोल्हापूरला स्थायिक होण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी छाया, ज्वाला, देवता, सुखाचा शोध, अमृत इ. अनेक चित्रपटांच्या कथा-पटकथा लिहिल्या.

खांडेकरांनी विपुल अशी साहित्य निर्मितीही केली आहे. वाङमयाचे सर्वच प्रकार त्यांनी समर्थपणे हाताळले आहेत. १९१७ पासून जवळ-जवळ १९७५ पर्यंत त्यांनी सातत्याने लिखाण केले आहे. त्यांच्या साहित्याची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

* कादंबरी – * नाटक -
* कथासंग्रह –* रूपककथा संग्रह – * लघुनिबंध संग्रह * प्रबंध – साहित्यसाधना * भाषणसंग्रह –तीन संमेलने १९४७
* समीक्षा लेखसंग्रह – * आत्मचरित्र –

खांडेकर हे जीवनवादी साहित्यिक होते. त्यांच्या सर्वच साहित्यातून तो डोकावताना दिसतो. लोकमान्यता, समाजमान्यता यापेक्षाही रसिकांनी मला आपल्या हृदयात जागा देऊ केली त्याबद्दल मी रसिकांचा अत्यंत ऋणी आहे. मी जगाचा निरोप घेण्याच्या मनस्थितीत आहे. कदाचित हे माझे शेवटचे भाषण ठरेल, हे उद्गार आहेत खांडेकरांचे १९७५ मध्ये कऱ्हाड येथे भरलेल्या ५१ व्या साहित्यसंमेलनात त्यांनी छोटेसे भाषण केले अन खरेच ते त्यांचे शेवटचे भाषण ठरले. आपल्या लेखणीने जीवनाच्या अर्थांचा विविध अंगानी वेध घेणारा प्रतिभावंत लेखक १९७६ मध्ये काळाच्या पडद्याआड निघून गेला. पंचगंगेच्या पवित्र काठावर त्यांचा देह पंचतत्वात विलीन झाला असला तरी मनाने ते अद्यापही येथे आहेत. पुस्तकांच्या, साहित्याच्या माध्यमातून ते आपणाशी अद्यापही बोलत असतात.

वि.वा.शिरवाडकर :-

विष्णू वामन शिरवाडकर तथा कुसुमाग्रज म्हणजेच तात्यासाहेब शिरवाडकर यांचा जन्म नाशिक येथे २७ फेब्रुवारी १९१२ ला झाला. ते मराठी भाषेतील कवी, लेखक, नाटककार, कथाकार व समीक्षक होते. त्यांनी कुसुमाग्रज या टोपण नावाने कवितालेखन केले. ते आत्मनिष्ठ व समाजनिष्ठ जाणीव असणारे मराठीतील महत्त्वाचे लेखक मानले जातात. त्यांचे वर्णन सरस्वतीच्या मंदिरातील दैदिप्यमान रत्न असे करतात. ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळविणारे ते दुसरे साहित्यिक होते. त्यांचा जन्म दिवस २७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा गौरव दिन म्हणून साजरा केला जातो.

मराठी अभिरुचीवर चार दशकांपेक्षा अधिक काळ प्रभाव गाजविणारे श्रेष्ठ प्रतिभावंत कवी, नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार, लघुनिबंधकार व आस्वादक समीक्षक प्रामाणिक सामाजिक आस्था, क्रांतिकारक वृत्ती आणि शब्दकलेवरचे प्रभुत्त्व ही त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांच्यातला सखोल सहानुभूतीने त्यांना समाजातील सर्व थरांतील वास्तवाला भिडण्यासाठी आणि पौराणिक व ऐतिहासिक व्यक्तीमत्वांमधील मानवी वृत्तीचा शोध घेण्यासाठी प्रवृत्त केले. त्यांच्यातल्या शोधक आणि चिकित्सक स्वभावाने त्यांना प्रत्यक्ष ईश्वरासंबंधी प्रश्न उपस्थित करायला आणि माणसाच्या समग्रतेचे आकलन करायला प्रवृत्त केले. मराठीतील त्यांच्या कविता तरुणांना प्रेरणा देणाऱ्या आहेत. सामाजिक अन्याय व विषमता या विषयांवर त्यांनी त्यांच्या लेखनातून कठोर टीका केली. 'साहित्यिकांनी सामाजिक बांधिलकी मानली पाहिजे'.या मताचा त्यांनी पुरस्कार केला. त्यांचे साहित्य लौकिकातावादी आहे. एका समाजमनस्क कलावंताच्या सामाजिक चिंतनाचा आलेख त्यात उमटला आहे. कलावादाचा अतिरेक आणि सामाजिकतेचा तिरस्कार अशा द्वंदात अडकलेल्या मराठी साहित्य व्यवहारात त्यांनी समन्वय साधला आहे. ते अहंकार, अनुभव आणि अविर्भाव ही कलेची आधारभुत तत्वे मानतात. त्यांचा हा विचार

ISBN-978-81-951099-0-6

लेखकसापेक्ष आहे. कुसुमाग्रज क्रांती ही साहित्याची प्रेरणा मानतात. त्यामुळे साहित्याला ते विशुद्ध कला मानत नसून सामाजिक साधन मानतात. त्यांच्यामते काव्य हा माणसाच्या भोवतालच्या परिसराशी असलेला संवाद होय. शिरवाडकरांचे 'आनंद' हे पुस्तक काव्याचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांनी लेखकांच्या मध्यमवर्गीय समाजापासून अलिप्त राहण्याच्या वृत्तीवर टीका केली आहे. दुर्बोधतेला नकार दिला असून सामाजिकतेचा स्विकार केला आहे. सामाजिकतेलाच कुसुमाग्रज साहित्याचे परतत्त्व मानतात. काव्याचे श्रेष्ठत्व त्यातील कवित्वाने आणि रसिकत्वाने सिद्ध होते. त्याला परतत्त्वाचा स्पर्श झाल्यास अधिक श्रेयस्कर होय. त्यांच्या मते साहित्याने प्रत्यक्ष क्रांती होत नसली तरी क्रांती ही साहित्याची प्रेरणा होऊ शकते. द.दी.पुंडे म्हणतात कुसुमाग्रज नीतीची उभारणी मध्ययुगीन पाप पुण्यादि कल्पनांच्या आधारे न करता माणुसकीच्या तत्त्वावर, न्याय-अन्यायाच्या मूलगामी विचारांवर करतात.

कुसुमाग्रजांच्या साहित्य प्रवासावरोबर माणूस म्हणून त्यांचे वेगळे व्यक्तिमत्त्व अभ्यासायच झाले तर ते अनेक पैलुनी पहावे लागेल. नाशिकमधील अनेक चळवळींचे ते प्रणेते होते. उदा. त्यांनी लोकहितवादी मंडळ १९५० मध्ये सुरु केले. नाशिकच्या प्रसिद्ध सार्वजनिक वाचनालयाचे ते १९६२ ते १९७२ पर्यंत अध्यक्ष होते. ते दशक वाचनालयाचे सुवर्णयुग म्हटले पाहिजे. सामाजिक किवा वैयक्तिक अशा कुठल्याही प्रकल्पांना ते मार्गदर्शन करीत. कविता, नाटक, कादंबरी, कथा, लघुनिबंध इ. साहित्यप्रकार त्यांनी हाताळले आहेत ते पुढीलप्रमाणे :

* कवितासंग्रह : * निबंधसंग्रह : * नाटके * कथासंग्रह –
* कादंबरी – * आठवणीपर * एकांकिका –
* लघुनिबंध आणि इतर लेखन

साहित्यातील या भरीव कामगिरीबद्दल कुसुमाग्रजांना पुढील पुरस्कार मिळाले. उत्कृष्ट पुस्तकांसाठीचे महाराष्ट्र सरकारचे पुरस्कार –

(१) मराठी माती १९६०

(२) स्वगत १९६२

(३) हिमरेषा १९६२
(४) नटसम्राट १९७१ तरीच साहित्य अकादमी पुरस्कार १९७४
(५) ययाती आणि देवयानी १९६६
(६) वीज म्हणाली धरतीला – राज्य शासन पुरस्कार १९६७
(७) विशाखा – ज्ञानपीठ पुरस्कार
(८) भारत सरकारचा साहित्य क्षेत्रातील योगदानाबद्दल पद्मभूषण पुरस्कार १९९१
(९) अखिल भारतीय नाट्यपरिषदेचा 'राम गणेश गडकरी' पुरस्कार १९६५
(१०) अंतराळातील एका तारयास 'कुसुमाग्रज' हे नाव दिलेले आहे.
(११) १९७४ ला 'नटसम्राट' नाटकाला साहित्यसंघ पुरस्कार मिळाला.
(१२) १९७६ मध्ये पुणे विद्यापीठाने त्यांना 'डि लिट' ही सन्माननीय पदवी प्रदान केली.
(१३) १९८८ मध्ये संगीत नाट्यलेखन पुरस्कार मिळाला.

* कुसुमाग्रजांना मिळालेले सन्मान –
(१) १९६० मध्ये मुंबई मराठे ग्रंथसंग्रालयाच्या अध्यक्षपदी निवड.
(२) १९६४ – मडगाव येथील अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.
(३) १९७० साली कोल्हापूर येथे भरलेल्या पहिल्या ५१ व्या मराठी नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद
(४) १९९० साली मुंबईत भरलेल्या पहिल्या जागतिक मराठी परिषदेचे अध्यक्षपद
(५) त्यांचा जन्मदिवस २७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा दिवस म्हणून साजरा केला जातो.

वि.दा.करंदीकर:–

यांचे पूर्ण नाव गोविंद विनायक करंदीकर. त्यांचा जन्म २३ ऑगस्ट १९१८ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील धालवली या गावी

झाला. विंदा हे कोकणातील पाहुण्यांचे. तिकडचा टिपीकल कोकणी स्वभाव विंदा मध्ये उतरला होता पण विंदा कोकण पट्टीत अडकले नाहीत व वैश्विक राहिले पण कोकणची दरिद्री अवस्था हा त्यांचा चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय कायम राहिला. उच्च शिक्षण कोल्हापूर मध्ये झाल्यानंतर ते शिक्षण क्षेत्रात आले. बसवेश्वर कॉलेज – रत्नागिरी, रामनारायण रुईया महाविद्यालय मुंबई, एस.आय.ई.एस कॉलेज इ. महाविद्यालयांमध्ये ते इंग्रजी विषयाचे प्राध्यापक होते. त्याआधी ते हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातही सहभागी झाले होते. माननीय विंदानी बालकविता, विरूपिका, छंदोबद्ध काव्य, मुक्तछंद आणि लघुनिबंध असे महत्त्वाचे साहित्यप्रकार हाताळले. या सगळ्यात विविध प्रयोग केले. माननीय विंदानी 'स्वेदगंगा, मृदगंध, धृपद, जातक, विरूपिका, संहिता असे कवितासंग्रह तर राणीचा बाग, परी ग परी, सर्कसवाला यासारखे बालकवितासंग्रह लिहिले. १९४९ साली प्रथम प्रकाशित झालेल्या 'स्वेदगंगा' पासून विंदा चा साहित्यिक प्रवास सुरु झाला. विंदा चे पहिले काव्यवाचन आचार्य भागवत यांच्याकडे झाले. १९४९ साली पुण्यात भरलेल्या मराठी साहित्यसंमेलनातील पहिल्या जाहीर काव्यवाचनाने त्यांचा मराठी भाषिकांस परिचय झाला. मराठीतील महत्त्वाचे समीक्षक म्हणूनही त्यांना मान्यता मिळाली होती. लघुनिबंधकारही म्हणून ते प्रसिद्ध होते. गझल, गीत, मुक्तसुनीत, तालचित्र, विरूपिका असे जुने काव्यप्रकारही त्यांनी हाताळले.

विंदाच्या बालकविता हा त्यांचा एक वेगळाच पैलू आहे. 'एकदा काय झाले', 'सशाचे कान', 'एटू लोकांचा देश', 'परी ग परी','अजबखाना', 'सर्कसवाला', 'पिशीमावशी आणि तिची भुताबळ', 'अडमतडम्', 'सात एके सात','बागुलबोवा', हे त्यांचे बालकाव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. यातील कविता अत्यंत वेगळ्या आहेत. नाविन्यपूर्ण कल्पना आणि विनोदाची छानशी फोडणी ही त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. 'स्पर्शाची पालवी' व 'आकाशाचा अर्थ' हे त्यांचे लघुनिबंध संग्रह

ISBN-978-81-951099-0-6

आहेत. ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुभवाचे अर्वाचीकरण हा त्यांचा अभिनव प्रयोग होता. स्वत:च्याच काही कवितांचा त्यांनी इंग्रजी अनुवादही केला होता. पण मा.विंदा आठवतात ते त्यांनी महाराष्ट्रभर केलेल्या काव्यवाचनामुळे. दर्जेदार मराठी कवितांना घरे मिळवून देण्याचा हा अफाट यशस्वी प्रयोग होता. काव्यवाचनाचा प्रकार फारसा रूढ नसतानाही मा.वसंत बापट, मा.मंगेश पाडगावकर आणि विंदा करंदीकर या तिघांनी काव्यवाचनाचे अनेक जाहीर कार्यक्रम केले. मा. विंदा करंदीकर यांना साहित्यक्षेत्रातील सर्वोच्च प्रतिष्ठेचा एकोणचाळीसावा ज्ञानपीठ पुरस्कार त्यांच्या "अष्टदर्शने" या साहित्यकृतीसाठी प्रदान केला गेला. ज्ञानपीठ पुरस्काराचे ते तिसरे मानकरी ठरले. तसेच विंदाना महाराष्ट्र साहित्यपरिषद पुरस्कार, कुसुमाग्रज पुरस्कार, जनस्थान पुरस्कार असे अनेक सन्मान व पुरस्कार प्राप्त झाले होते. मा. विंदाना सर्वोच्च पातळीवरील राष्ट्रीय कवी म्हणून 'कबीर' पुरस्कार आणि 'कालिदास' पुरस्कार ही प्राप्त झाले. मार्क्स आणि गांधीवादावर अढळ निष्ठा असणाऱ्या मा. विंदानी पुरस्कारापोटी मिळालेले लक्षावधी रुपये सामाजिक संस्थाना देऊन 'देणाऱ्याने देत जाव' चा अनुभव रसिकांना दिला. मा.विंदानी 'मानवाचे अंतीगोत्र एक' हे जसे लिहिले तसे 'सर्वस्व तुजला वाहुनी', 'माझ्या घरी मी पाहुणी' अशी भावगीतेही लिहिली.

माननीय विंदाचे वैयक्तिक जीवन साधे, स्वावलंबी राहिले त्यांनी स्वातंत्र्य सैनिकांना मिळणारे वेतन पण कधी स्वीकारले नाही. काटेकोरपणाबद्दल त्यांची भूमिका नेहमी आग्रही राहिली. देता देता एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावेत, इतके देऊन टाकून हा कवी आपल्यातून निघून गेला. माननीय विंदा करंदीकर यांचे २४ मार्च २०१० रोजी निधन झाले.

विंदा करंदीकर ग्रंथसंपदा –

काव्य संग्रह , ललितलेख संग्रह, बालगीतसंग्रह व अनुवादित ग्रंथ.

भालचंद्र वनाजी नेमाडे :-

नेमाडेंचा जन्म २७ मे १९३८ रोजी जळगाव जिल्ह्यातील सांगवी या गावी झाला. त्यांनी पुणे विद्यापीठातून बी.ए. पदवी घेतली तर एम.ए. पदवी मुंबई विद्यापीठातून घेतली. त्यांनी इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून १९६५ ते १९७१ या काळात नगर, धुळे, औरंगाबाद मध्ये इंग्रजीचे अध्यापन केले. गोवा विद्यापीठात इंग्रजी विभागप्रमुख म्हणूनही ते कार्यरत होते. तौलनिक साहित्याभ्यास विषयाच्या प्रमुख पदावरून मुंबई विद्यापीठातून ते निवृत्त झाले.

भालचंद्र नेमाडे यांचे साहित्य –कादंबरी, कविता संग्रह आणि समीक्षा लेखन

नेमाडेंच्या 'टीकास्वयंवर' या पुस्तकाला साहित्य अकादमी पुरस्कार तर हिंदू : जगण्याची समृद्ध अडगळ या पुस्तकाला ज्ञानपीठ पुरस्कार १९१४ मध्ये मिळाला. देशीवादाचे खंदे समर्थक म्हणून नेमाडे ओळखले जातात. साठोत्तरी मराठी साहित्यात सृजन शीलतेचे नवे मानदंड प्रस्थापित करणारे लेखक म्हणूनही ते ओळखले जातात. लहान मुलांचे प्राथमिक शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेतूनच झाले पाहिजे. मातृभाषा हेच मुलांसाठी विश्वाच्या व त्यातील गुढाच्या आकलनाचे प्रवेशद्वार आहे असे मत नेमाडेंनी जीवनभर ठामपणे मांडले. साहित्यात देशीवाद आणि शिक्षणात मातृभाषा यांचे अखंडपणे समर्थ लेखणीने मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे, दमदार झाले आहे. समाजजीवन सुसंस्कृत बनविण्यात या लेखकांचे साहित्य अनमोल आहे. या सर्व लेखाकांप्रती आपण कृतज्ञ राहिले पाहिजे.

संदर्भ साहित्य –

(१) संत वाङ:मयाची सामाजिक फलश्रुती – गं.बा.सरदार
(२) महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास – शं. दा. पेंडसे
(३) मराठी वाङ:मयाचा इतिहास खंड १
(४) खांडेकर चरित्र आणि वाङ:मय – मा.का.देशपांडे
(५) वि.स.खांडेकर चरित्र – डॉ. सुनीलकुमार लवटे
(६) सौंदर्याचे उपासक कुसुमाग्रज – संपादक नागेश कांबळे

ISBN-978-81-951099-0-

(७) कुसुमाग्रजांचा सामाजिक साहित्य विचार – डॉ. देवानंद सोनटक्के
(८) विंदा करंदीकरांची कविता स्वरूप आणि समीक्षा – डॉ. शैलेश त्रिभुवन
(९) विंदाची कविता – डॉ. रमेश धोंडगे
(१०) ज्ञानपीठ पुरस्कारीत प्रतिभा नाटात्म दर्शने – प्रा. मधु पाटील
(११) भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी – किशोर सानप
(१२) भालचंद्र नेमाडे व्यक्ती विचार आणि साहित्य संपादक – विलास खोले

बाह्य दुवे :

(१) कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान
(२) विशेष – मराठी भाषा दिवस २७ फेब्रुवारी
(३) www.Marathiworld.website
(४) महाराष्ट्र टाईम्स – सप्टेंबर २०१५

कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
खारेपाटण,रा.राजापूर ,प्रियदर्शनी वसाहतनं.२
ता.राजापूर,जि.रत्नागिरी.४१६२०१.

भारतीय योद्धा

योगदान, युद्धनीति एवं सामरिक विचार

प्रो. (डॉ.) सी. बी. भांगे
देविदास विजय भोसले

Bharti

विषय सूची

क्रम सं.		पेज संख्या
	प्रस्तावना	*iii-iv*
1	हर्यक वंशरू बिम्बिसार की नीति एवं कार्य *डॉ. दिव्या राणा*	1-10
2	प्राचीन भारत का सम्राटः चंद्रगुप्त मौर्य *डॉ. नरेश बोरकर*	11-18
3	सम्राट अशोक प्रियदर्शी *लालमोहन राम*	19-32
4	भारत के वीर योद्धा – युद्धनीति, कार्य योजना जीवन एवं जीतें समुद्रगुप्त (चौथी शताब्दी) *दिवाकर दास*	33-39
5	कृष्णदेवराय *डॉ. संजीवनी चंद्रशेखर बारहाते*	40-44
6	भारत की विरांगना रानी दुर्गावती *डॉ. श्वेता दीपक वेगड़*	45-51
7	महाराणा प्रताप *जितेंद्र*	52-58
8	महाराणा प्रतापः संक्षिप्त परिचय *डॉ. मुकेश कुमार मौर्य*	59-70
9	महाराणा प्रताप *मेजर डॉ. संजय चौधरी*	71-74

10	छत्रपती शिवाजी: युद्ध नीति एवं सैन्य व्यवस्थापन *प्रा. सोनवणे जी.एन.*	75-81
11	योद्धा छत्रपती शिवाजी महाराज *प्रा. डॉ. राहुल एम. मोरे*	82-88
12	छत्रपती शिवाजी महाराज और गोरिल्ला युद्ध तंत्र *प्रा. डॉ के. एम. नागरगोजे*	89-92
13	कान्होजी एक वीर योद्धा *श्री मंगेश भगवंतराव कुलकर्णी*	93-99
14	सेनापती संताजी घोरपडे और गुरिला युध्द *प्रा. कदम मोतीराम विठ्ठलराव*	100-106
15	रानी ताराबाई *डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे*	107-110
16	राजर्षि शाहू महाराज – सामाजिक परिवर्तन मे योगदान *कल्पना एस गोडघाटे*	111-116
17	राजे मल्हारराव होलकर *प्रा. डॉ. हाके महाविर रामजी*	117-123
18	पेशवा बाजीराव: एक अपराजित योद्धा *रोहित पाटीदार और डॉ मनोज पाटीदार*	124-130
19	अहिल्यादेवी होलकर की जीवनी *डॉ. प्रणव महावीर हाके एवं* *प्रा. डॉ. हाके महावीर रामजी*	131-136
20	अहिल्याबाई होलकर का सामाजिक योगदान *प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई*	137-143

21	सामाजिक क्रांति के प्रणेता संत सेवालाल महाराज *प्रो. (डॉ.) शेषराव शिवाजी राठोड*	144-151
22	क्रांतिकारी संत सेवालाल महाराज के सामाजिक विचार एक दृष्टिकोण *डॉ. बि.एस. पवार*	152-158
23	महारानी लक्ष्मी बाई – सन 1857 के विद्रोह की प्रतीक (एक योद्धा) *डॉ. राजेश मौर्य एवं प्रो. जे. पी. मित्तल*	159-174
24	महारानी लक्ष्मीबाई *डॉ. अनीता चौधरी*	175-184
25	अपने युग का क्रांतिकारी जन नायक टंट्या भील *डॉ. कल्पना वैश्य*	185-189
26	महात्मा गांधी : अहिंसा और विश्वशांति *डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपूरे*	190-196
27	गांधी के विचारों की प्रासंगिकता *कांता वर्मा*	197-202
28	गांधी जी क विचारों की इमारत स्वच्छ भारत *डॉ. ममता पांडेय*	203-208
29	महात्मा गांधी : सत्य अहिंसा सत्याग्रह *प्रा. डॉ. दत्ता उध्दव जाधव*	209-214
30	महामानव बिरसा मुंडा और उलगुलान आंदोलन *पी. जे. चौधरी*	215-224
31	'वीर योद्धा बिरसा मुंडा' *प्रा. डॉ. एस. आर. पाटील*	225-229

32	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में सुभाशचन्द्र बोस की भूमिका: एक मूल्यांकन *डॉ. प्रवीण कुमार झा*	230-237
33	फील्ड मार्शल सॅम होर्मसजी फ्रामजी जमशेदजी माणेकशॉः एक सैन्य नेता *प्रो. (डॉ.) चंद्रकांत बन्सीधर भांगे एवं श्री देविदास विजय भोसले*	238-243
34	महात्मा मोहनदास करमचंद गांधी: एक अहिंसक योद्धा *डॉ. राम पांडूरंग सावदे*	244-247
35	बिरसा मुंडा आदिवासी क्रांतिकारी योद्धा *डॉ. शशिकांत गोकुळ सावळे*	248-257

20

अहिल्याबाई होलकर का सामाजिक योगदान

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
खारेपाटण, रा. राजापूर, जि. रत्नागिरी

प्रास्ताविक :–

अहिल्याबाई होलकर माणकोजी शिन्दे की लाडली कन्या थी। उनका जन्म 31 मई 1725 में हुआ था। वह इतिहास प्रसिध्द सुभेदार मल्हारराव होलकर के पुत्र खंडेराव की पत्नी थी। अहिल्याबाई मालवा साम्राज्य की राणी थी। उनका कार्यक्षेत्र अपेक्षाकृत था । उनका विवाह दस दृबारह वर्ष की आयु में हुआ था । उनतीस वर्ष की अवस्था में वह विधवा हो गयी। पती का स्वभाव चंचल और उग्र था। वह सब उन्होने सह लिया। फिर जब बयालीस तैंतालीस वर्ष की थी पुत्र मालेराव का देहांत हो गया। जब अहिल्याबाई कि आयु बासट वर्ष के लगभग थी, दैहित्रनथू चल बसा। चार वर्ष पिछे दामाद यशवंतराव फणसे न रहा और उनको पुत्री मुक्ताबाई सती हो गई। दूर के संबंधी तुकोजीराव के पुत्र मल्हारराव पर उनका प्रेम था। वह

सोचती थी कि आगे चलकर यही शासन, व्यवस्था, न्याय और प्रजारंजन की डोर संभाले गाय पर वह अंत तक उन्हे दुख देता रहा।

अहिल्याबाई ने अपने राज्य की सीमाओ के बाहर भारत के प्रसिद्ध तीर्थो ओर स्थानो मे मंदिर बनवाए, घाट बनवाए, कुंओ का निर्माण किया, मार्ग बनवाए सुधरवाए भूखों के लिए अन्नछत्र खोले, प्यासो के लिए प्याऊ बिठलाए. मन्दिरो में विद्वानो की नियुक्ती शास्त्रो के मनन चिंतन और प्रवचन हेतु कि और आत्मप्रतिष्ठा के झुठे मोह का त्याग करके सदा न्याय करने का प्रयास करती रही, मरते दम तक यह उसी परपरा में थी जिसमे उनके समकालीन पूना के न्यायाधीश रामशास्त्री थे और उनके बाद झांशी की राणी लक्ष्मी बाई हो गई। अपने जीवन काल में ही इन्हे जनता 'देवी' समझने और कहने लगे थे। इतना बडा व्यक्तित्व जनता ने अपनी आँखो देखा ही कहाँ था। जब चारो ओर गडबड मची हुई थी, शासन और व्यवस्था के नाम पर घोर अत्याचार हो रहे थे। प्रजाजन साधारण गृहस्थ, किसान मजदूर अंत्यत हीन अवस्था में सिंसक रहे थे। उनका एकमात्र सहारा-धर्म अंधविश्वासो, भय तकलिफ और रूढीयों की जकड में कसा जा रहा था। न्याय में न शक्ती रही थी, न विश्वास। ऐसे काल की उन विकट परीस्थीतीयो में अहिल्याबाई ने जो कुछ किया बहुत किया वह चिरस्मरर्णीय हे ।

इंदोर में प्रति वर्ष भाद्रपद कृष्ण–चतुदर्शी के दिन अहिल्योत्सव मनाया जाता हैं। अहिल्याबाई जब ६ महिने के लिए भारत यात्रा पर गई तो ग्राम उवदीके पीस, स्थित कसबे आकावल्या के पाटीदार को राजकाज सौंप गई, जो हमेशा वहाँ जाया करते थे । उनके राज्य देने कहा परंतु उन्होने सिर्फ यह माँगा कि महेश्वर में मेरे समाज के लोग यदि मुरदो को जलाने आये तो कपडा समेत जलाये

अहिल्याबाई का योगदान :-

अहिल्याबाई होलकर के मन्दिर निर्माण और अन्य धर्म कार्यों के महत्त्व के विषय में मतभेद है। इन कार्यों में अहिल्याबाई ने अंधाधुंद खर्च किया और सेना नये ढंग पर संगठीत नही की तुकोजी होलकर की सेना को उत्तरी अभियानो में अर्थ संकट सहना पडा, कही कही यह आरोप भी है। इन मन्दिरो को हिंदू धर्म की बाहरी चौकियाँ बतलाया है। तुकोजीराव होलकर के पास बारा लाख रुपये थे जब वह अहिल्याबाई से रुपयेकी मांग कर रहा था और संसार को दिखलाता था कि मै रुपये-पैसें से तंग हुँ। फिर उसमे अहिल्याबाई का दोष क्या था? हिंदूओ के लिए धर्म की भावना सबसे बडी प्रेरक शक्ती रही है, अहिल्याबाई ने उसी का उपयोग किया। तत्कालीन अंधविश्वासों और रुढियों का वर्णन उपन्यास में आया है।

अहिल्याबाई के संबंध में दो प्रकार की विचारधाराएँ रही है। एक में उनको देवी के अवतार की उपाधी दि गई है, दुसरी में उनके अतिउत्कृष्ट गुणों के साथ अंधविश्वास और रूढीओं के प्रति श्रध्दा को भी प्रकट किया है। वह अंधेरे में प्रकाश किरण के समान थी, जिसे अंधेरो बार-बार ग्रसने की चेष्टा करता रहा। अपने उत्कृष्ट विचारो एव नैतिक आचरण के चलते ही समाज में उन्हे देवी का दर्जा मिला।

मल्हारराव के भाई बंदो में तुकोजीराव होलकर एक विश्वासपात्र युवक थे। मल्हारराव ने उन्हे भी सदा अपने साथ में रखा था और राजकाज के लिए तैयार कर लिया था। अहिल्याबाई ने इन्हें अपना सेनापती बनाया। चौथ वसूल करने का कांम उन्हे सौंप दिया। वैसे तो उम्र में तुकोजीराव होलकर अहिल्याबाई से बडे थे, परंतु तुकोजी उन्हे अपनी माता ही मानते थे और राज्य का काम पुरी और सच्चाई के साथ करते थे । अहिल्याबाई का उन पर इतना प्रेम और विश्वास था कि वह भी उन्हे पुत्र जैसा मानती थी। राज्य के कागजो में जहाँ कही उनका उल्लेख आता है वहाँ तथा मुहरो में भी 'खंडोजीसुत तुकोजी होलकर' इस प्रकार कहा गया है।

अहिल्याबाई होलकर का देश मे स्थान :–

स्वतंत्र भारत मे अहिल्याबाई होलकर का नाम बहुत ही सन्मान के साथ लिया जाता है । इनके बारेमें अलग राज्यो की पाठ्य पुस्तको मे अध्याय मौजूद है। चुँकि अहिल्याबाइ 'होलकर को एक ऐसी महाराणी के रूप मे जाना जाता है, जिन्होने भारत के अलग राज्यो में मानवता की भलाइ के लिए अनेक कार्य किए थे, इसलिए भारत सरकार तथा विभिन्न राज्यों की सरकार ने उनकी प्रतिमाएँ बनवाई है और उनके नाम से कई ऐसी ही एक योजना उत्तराखंड सरकार की ओर से भी चलाई जा रही हे, जो अहिल्यावाई होलकर को पूर्ण सन्मान देतीहै । इस योजना का नाम 'अहिल्यावाई होलकर भेड बकरी विकास योजना' है। अहिल्याबाई होलकर के तहत उत्तराखंड के बेरोजगार, बीपीएल राशन कार्ड धारकों, महिलाओ और आर्थिक रूप से कमजोर लोगों को बकरी पालन युनिट के निर्माण के लिए भारी अनुदान राशि प्रदान की जाती है। लगभग १,००,००० रुपयों की इस युनिट के निर्माण के लिए सरकार की ओर से 91770 रुपये सरकारी सहायता के रूप में अहिल्या बाई होलकर के लाभार्थी को प्राप्त होते है।

अहिल्याबाई होलकर की मृत्यू :–

राज्य की चिंता का भार और उस पर प्राणों से भी प्यारे लोगों का वियोग, इस सारे शोक–भारको अहिल्याबाई का शरीर अधिक नही संभाल सका और 13 अगस्त सन 1795 को उनकी जीवन लीला समाप्त हुई। अहिल्यावाई के निधन के बाद महाराजा तुकोजीराव ने राज्य की शासन व्यवस्था को संभाला।

अहिल्याबाई होलकर का विचारधन :–

स्नान से देह शुद्धी, ध्यान से मनशुद्धी और दान से धन शुद्धी होती है। हमारी संस्कृती में त्याग और दान धर्म को बहुत बडा स्थान है। हमारी संस्कृती भोग पर नही त्याग पे आधारित है। हमारी संस्कृती में

त्याग और दान धर्म को बहुत बड़ा स्थान है। सब प्राणी मात्र में भगवान होताहै इसलिए सभी प्राणिमात्रों की सेवा करना हमारा कर्तव्य है।

'मनी लिया स्वप्न मराठी सत्तेका
बाँधा तोरण हजारो गडकिल्ले, मन्दिरो का
और बनाया नया हिंदोस्थान उसी का नाम है अहिल्याबाई"

स्कॉटलंड कि कवयित्री जोनो बेली ने अहिल्याबाई होलकर पर एक दीर्घ काव्य लिखा है।

"For thirty years her regin of peace,
The land in blessing did increase,
[And she was blessed by every tongue,
By stern and gentle] old and young"

सुप्रसिद्ध इतिहासकार और उस काल के पोलिटिक्स एजंट सर जॉन माल्कम लिखते है अहिल्याबाई होलकर एक असामान्य नारी थी। हर क्षण का वह सद्सदविवेक बुद्धी के साथ कर्तव्य निभाती थी। उनके चारित्र्य का विकास अद्वितीय है। दक्षिण भारत के प्रसिध्द विद्वान इतिहास तज्ञ रावबहादूर चिंतामणी विनायक। वैद्य ने अहिल्याबाई होलकर पर 'विविध ज्ञान विस्तार 'इस वर्तमान पत्र में लेख लिखा था।

कै. विष्णूशास्त्री चिपळूण करने अहिल्यादेवी चरित्र में लिखा है एक नारी होकर उन्हे सज–धजकर रहने का कभी भी प्रयास नही किया।

महेश्वर राजधानी जब हुई तब लोगों की रेल चल महेश्वर में शुरू हो गई। अहिल्यादेवी ने अपना पैसा खर्च करके नर्मदा में सुंदर घाट बनवाए। बैठनेके लिये चबुतरा बनवाया। नामवंत वैद्यकों को बुलाकर क्षयरोग पर संशोधन शुरु किया। संस्कृत पाठशाला शुरू की।

विचारवंत, कलावंत, लोगों को राजाश्रय मिल गया। लड़कियों की पाठशाला और नारी के शस्त्र शिक्षण यह काम उन्होने दो सौ वर्षों पहले शुरू किया था। यह देखकर बहुत ही विस्मय होता है।

ग्रामीण भाग में न्याय, कुटिरोद्योग, दहेजबंदी शराबबंदी यह सभी अच्छे कार्यक्रम अहिल्या देवी ने प्रथम शुरु किए यह देखकर हम उनके आगे झुकने की इच्छा होती है। पेड़ काटने को उन्होने विरोध विरोध किया। दहेज लेने वाले और देनेवाले लोगों को उन्होने सजा दी। प्रजाहित सबसे बडा है। यह ध्यान में रखकर वह अपनी प्रजा की हिफाजत करती थी। इसलिए ही प्रजा उनको अपनी माँ का दर्जा देती थी। विधवाओ को उन्होने उनका हक प्राप्त करके दिया। उसी वक्त उनके राज्य में बडी लुटमार होती थी, अहिल्यादेवी ने ऐसे कारनामे करने वाले लोगों को कडी से कडी सजा दी, और अपने राज्य में शांतता और सुव्यवस्था प्रस्तापित की। उन्होंने ३० बरस राज्य कार भार बडी कुशलतापूर्ण किया। अहिल्यादेवी ने कल्याणकारी राज्य का आदर्श सारी दुनिया के सामने रखा।

निष्कर्ष –

देवी अहिल्या विश्वविद्यालय भारत के मध्यप्रदेश प्रांत में स्थित इंदौर जिले में एक विश्वविद्यालय है। सन 1964 में स्थापित हुआ था। सन 1988 में देवी अहिल्याबाई होलकर की स्मृति में विश्व विद्यालय का नाम बदलकर देवी अहिल्या विश्वविद्यालय कर दिया गया। यह भारत का चौथा सबसे पुराना विश्वविद्यालय है।

राणी अहिल्या देवी प्रजा हितैषी थी। वह हर वक्त प्रजा का हित देखती थी। अपने प्रजा को कोई कष्ट न हो इसलिए वह सतर्क थी। प्रजा की कोई भी समस्या हो वो खुद उनके साथ चर्चा करके हल करती थी। जब तक प्रजा को न्याय नहीं मिलता तब तक वह चुप नही बैठती थी। वह हर वक्त प्रजा के हित के बारे में सोचती थी और प्रजा का कल्याण ही अपना कर्तव्य समझती थी।

अहिल्यादेवी जैसी राणी मिलना प्रजा [illegible] और उनके प्रति सदैव आदर रखती थी। [illegible] इतना सोच समजकर निर्णय लेना बहुत कठिन था [illegible] बारे में कम सोचकर वह प्रजा हित के बारे में अधिक [illegible] प्रजा भी बिना हिचकते हुए उनके सामने आती थी और अपनी [illegible] उन्हे बताती थी। राणी अहिल्या के प्रति लोगों के मन में बहुत [illegible] आदर था क्यो की वैसी ही थी राणी अहिल्यादेवी [illegible] ने अपनी प्रजा में कभी भी भेदभाव नहीं किया। वह हर इंसान को [illegible] न्याय देती थी। राणी के मन में कोई बड़ा या छोटा नहीं था इसलिए वह सभी को बराबर न्याय देती थी। अमीर या गरीब देखकर वह कभी भी न्याय नहीं देती थी। जिसका सच पक्ष था उसके पीछे वह कायम रहती थी। इसलिए प्रजा का राणी अहिल्या पर भरोसा था। ऐसी राणी मिलना प्रजा अपना भाग्य समझती थी और प्रजा के प्रति सदभावना रखना राणी अपना कर्तव्य समझती थी। धन्य वह राणी और धन्य उसकी प्रजा। राणी अहिल्यादेवी को मेरा विनम्र अभिवादन।

"राजयोगिनी सती अहिल्या होलकर कीराणी
अभी भी नर्मदा तटी लहरती उसकी यश की गाणी"

टिपण्णीयाँ :–

1. जोशी गोविन्दराम केशवराम (1910)अहिल्याबाई होलकर
2. श्री सरदेसाई–History of the Marathas
3. आजमी, जमशेद (11नवबर 2018)'भेडबकरी पालन उत्तराखंड

संदर्भ स्त्रोत:–

1. मल्हार विषयक घटना के आधार
2. इतिहासाची साधने में, पत्र क्र. 260-ता-08/12/1789
3. तुकोजी का पत्र अहिल्याबाई को क्र. 168 ता-05/05/7790
4. होळकरांची कैफियत–सरदेसाई
5. रणरागिणी अहिल्यादेवी दृमाने उज्ज्वलकुमार
6. शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्रीजीवन – देशमुख शारदा
7. कर्मयोगी देवी अहिल्याबाई होळकर – शेविका

लोकप्रबोधनकार
अण्णा भाऊ साठे

संपादक
डॉ. रामशेट्टी शेटकार
प्रा. बालाजी शिंदे

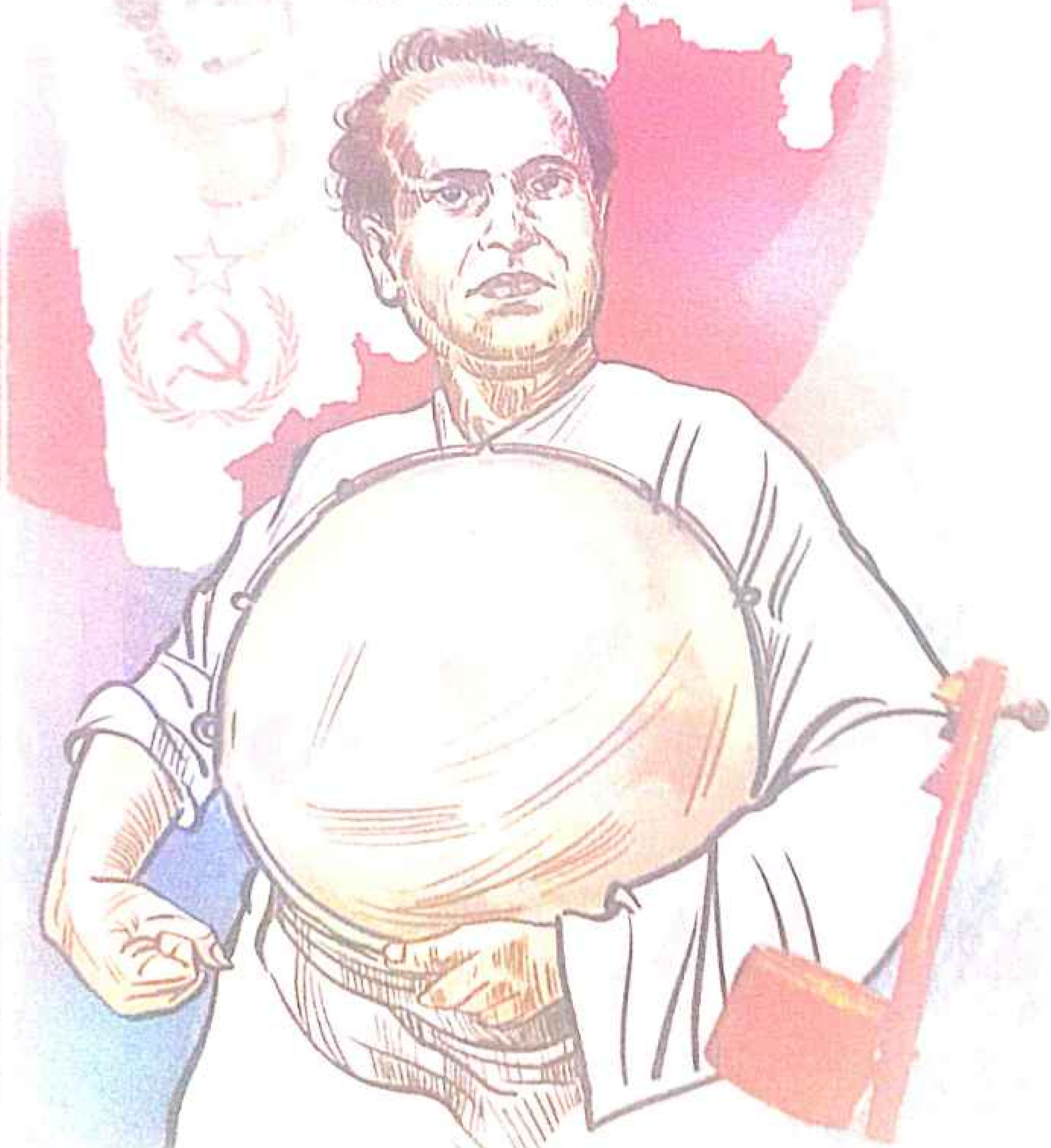

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना - डॉ.राजशेखर सोलापुरे

संपादकीय - डॉ.रामशेट्टी शेटकार, प्रा. बालाजी शिंदे

भाग - १

अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि साहित्य

१. अण्णा भाऊ साठे यांचे बालपण आणि वाटेगाव परिसर / ३१
शारदा धामणगावकर

२. अण्णा भाऊ साठे : आदर्श व प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व / ३७
विशाल मोहोड

३. अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवन आणि साहित्य / ४१
प्रा. लक्ष्मण धावारे

४. अण्णा भाऊ साठे यांची वाङ्मयनिर्मिती / ४५
डॉ. प्रतिभा घाग

५. अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि वाङ्मयनिर्मिती / ४८
डॉ. नितीनकुमार माळी, प्रा. नयना महाजन

भाग - २

अण्णा भाऊ साठे : प्रतिभावंत साहित्यिक

६. अण्णा भाऊ साठे : लोककलावंत शाहीर / ५३
भारती सावंत

७. क्रांतिकारी कलावंत : अण्णा भाऊ साठे / ५८
प्रा. आकाश चव्हाण

८. साहित्यक्षेत्रातील तळपता सूर्य : अण्णा भाऊ साठे / ६१
डॉ. नागनाथ वनसोडे

९. जननायक अण्णा भाऊ साठे / ६६
प्रशांत मस्के

१०. जनसामान्यांचा लेखक : अण्णा भाऊ साठे / ६९
तेजश्री पाटील

११. प्रतिभासंपन्न साहित्यिक : अण्णा भाऊ साठे / ७४
चंद्रकांत गाडे

१२. साहित्यप्रतिभेचा महामेरू : अण्णा भाऊ साठे / ७८
डॉ. लीला भिगारदेवे

भाग - ३

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील लोकप्रबोधनाचे विविधांगी पैलू

१३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यामधील साम्यवादी विचारप्रवर्तन / ८३
डॉ. विठ्ठल जंबाले

१४. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यवस्थापरिवर्तनाची हाक / ८९
प्रा. महेंद्र आल्टे

१५. अण्णा भाऊ साठे यांची चळवळ आणि समतावादी विचार / ९८
डॉ. शिवशंकर कसबे

१६. कॉम्रेड अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील भांडवलशाहीविरुद्धचा एल्गार आणि परिवर्तनवादी विचाराचा जागर / १०४
डॉ. नंदकुमार माने

१७. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील सामाजिक विचार / ११०
प्रा. विनोद कांबळे

१८. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील वास्तव समाजजीवन / ११४
डॉ. प्रवीण घोडविंदे

१९. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील सामाजिक मूल्य / ११९
डॉ. दीपक सूर्यवंशी

२०. अण्णा भाऊ साठेंचा साहित्यिक दृष्टिकोन / १२५
प्रा. नामदेव खरात

२१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील उपेक्षित माणसांचे दर्शन / १२८
डॉ. कोंडिबा भदाडे

भाग - ४

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतिकारक नायक-नायिका

२२. अण्णा भाऊ साठे यांच्या आदर्श क्रांतिकारक नायिका / १३३
प्रा. शरद गायकवाड

२३. जगण्यासाठी लढणाऱ्या अण्णा भाऊंच्या नायक आणि नायिका / १३८
डॉ. दिलीप सावंत
२४. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांतील लढाऊ नायक आणि नायिका / १४२
मिलेश कटकदोड

भाग - ५
अण्णा भाऊ साठे यांची कादंबरी

२५. मराठी कादंबरी आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे कादंबरी वाङ्मय / १४९
डॉ. शरद गायकवाड
२६. अण्णा भाऊंच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती सौंदर्य / १६८
प्रा. मधुकर काळबागे,
प्रा. सुखदेव कोल्हे
२७. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री जीवन / १७२
डॉ. लक्ष्मीकांत कुलकर्णी
२८. 'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा परिचय / १७८
डॉ. गजानन देवकर
२९. स्त्रियांच्या शोषणाचे दुःखानुभव चित्रित करणारी कादंबरी : 'चंदन' / १८३
कुंडलिक भिंगारदेवे
३०. 'आवडी' या कादंबरीतील भाषिक सौंदर्य / १८८
भारत वंडगर

भाग - ६
'फकिरा' : विद्रोह व क्रांतीचे नवे पर्व

३१. 'फकिरा'चे सांस्कृतिक आकलन / १९३
डॉ. प्रकाश सूर्यवंशी
३२. 'फकिरा' कादंबरीतील न्यायी संघर्ष / १९८
प्रा. संतोष शिंदे
३३. 'फकिरा' : क्रांतिकारी व विद्रोही वादळ / २०३
प्रा. अजित जाधव,
भाग्यश्री फडतरे

भाग - ७
'माकडीचा माळ' : भटक्यांचे भावविश्व

३४. भटक्या-विमुक्तांचे दुःखानुभव : 'माकडीचा माळ' / २०९
डॉ. राहुल खरात

३५. 'माकडीचा माळ' कादंबरीचे सामाजिक आकलन / २१५
डॉ. अतुल चौरे

३६. भटक्या - विमुक्तांच्या अस्तित्वाचा संघर्ष : 'माकडीचा माळ' / २
डॉ. सोपान सुरवसे

भाग - ८
अण्णा भाऊ साठे यांचे कथासाहित्य

३७. 'कृष्णाकाठच्या कथा' या कथासंग्रहातील वास्तव स्त्रीजीवन / २२५
प्रा. विजया लोखंडे

३८. अण्णा भाऊ साठे यांचे दलित कथेतील योगदान / २२९
डॉ. हरिश्चंद्र गायकवाड

३९. 'रानगा' या कथासंग्रहातील निसर्गचित्रण / २३२
डॉ. संगीता पैकेकरी

भाग - ९
अण्णा भाऊ साठे यांचे नाट्यलेखन

४०. 'इनामदार' नाटकातील भाषावैभव / २३७
डॉ. व्यंकटी पावडे

भाग - १०
अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी वाङ्मय

४१. अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी ललकारी / २४३
प्रा. बालाजी शिंदे

४२. महाराष्ट्राची शाहिरी परंपरा आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान / २४
प्रा. श्रीकांत मुद्दे

४३. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांच्या प्रबोधनपर
शाहिरांची मूल्यात्मक जाणीव / २६२
प्रा. वैभव कांबळे

४४. अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी आणि लोकनाट्य / २६५
डॉ. [illegible]

भाग - ११

अण्णा भाऊ साठे यांची लोकनाट्य

४५. अण्णा भाऊ साठे यांची लोकप्रबोधनकारी लोकनाट्य / २७१
डॉ. सुदाम पवार

४६. लोकनाट्याचे जनक : अण्णा भाऊ साठे / २७७
प्रा. [illegible]

भाग - १२

प्रवासवर्णन : 'माझा रशियाचा प्रवास'

४७. प्रतिभावंत साहित्यिकाचा प्रवास : 'माझा रशियाचा प्रवास' / २८७
डॉ. वंदना शिंदे

४८. 'माणूस' शोधाचा प्रवास : 'माझा रशियाचा प्रवास' / ३००
प्रा. धनंजय भाट

भाग - १३

अण्णा भाऊ साठे यांची कादंबरी व चित्रपटनिर्मिती

४९. 'अलगूज' : कादंबरी ते चित्रपट / ३०५
डॉ. गोविंद काळे

भाग - १४

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याचे वाङ्मयीन मूल्य

५०. लोकराज्याचे पुरस्कर्ते : अण्णा भाऊ साठे / ३१५
प्रा. रश्मी देसाई

५१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्ये / ३२४
डॉ. संग्राम टेकले

५२. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याची लेखनशैली / ३३०
प्रा. संतोष कांबळे

५३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यलेखनाचे वेगळेपण / ३३३
डॉ. विद्यादेवी कांबळे

५४. अण्णा भाऊ साठे समजून घेताना : (श्रद्धा - अंधश्रद्धा) / ३३६
विश्वनाथ साठे

भाग - १५
प्रासंगिकता

५५. लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे यांच्या विचारांची आवश्यकता / ३४[illegible]
डॉ. रामशेट्टी शेटकार

५६. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील विचाराची प्रासंगिकता / ३५[illegible]
प्रा. श्रीमंत दोरवे

भाग - १६
इंग्रजी व हिंदी भाषेच्या परिप्रेक्ष्यातून अण्णा भाऊ साठे

५७. Anna Bhau Sathe: As A Phoenix Who Offers A Revolutionary And Optimistic Energy Out Of The Darkened Deprived World / 36[illegible]
Mr. Bapshetti Shetkar

५८. अण्णा भाऊ साठे का उनके साहित्य में योगदान / ३६८
डॉ. शिवाजी कदम

५९. प्रतिभाशाली साहित्यकार अण्णा भाऊ साठे / ३७१
डॉ. गजानन वने

६०. अण्णा भाऊ साठे : एक क्रांतिकारी साहित्यिक / ३७४
डॉ. छाया कडेकर

संपादकाचा परिचय / ३७७

लेखकांचा परिचय / ३७९

साठे कुटुंबीयांची वंशावळ / ३८२

अण्णा भाऊ साठे यांची वाङ्मयसूची / ३८३

Scanned with CamScanner

५०.

लोकराज्याचे पुरस्कर्ते : अण्णा भाऊ साठे

प्रा. रश्मी देसाई

अण्णा भाऊ साठे कथा, कादंबरी, लोकनाट्य, नाटक, पटकथा, लावणी, पोवाडे, प्रवासवर्णन अशा वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारातील लेखन केलेले ख्यातनाम मराठी साहित्यिक होते. उपेक्षित गुन्हेगार म्हणून कलंकित ठरवले गेलेले दलित आणि श्रमिक यांच्या समृद्धीचे स्वप्न साठेंनी पाहिले. अण्णा भाऊंची निरीक्षणशक्ती अत्यंत सूक्ष्म होती. त्यांच्या लेखनशैलीला मराठमोळा रांगडा, पण लोभस घाट आहे. नाट्यमयता हाही त्यांच्या लेखनशैलीचा एक खास गुण आहे. ज्या विपर्यस्त जीवनातून अण्णा भाऊंनी अनुभव आत्मसात केले, त्यातील क्षणांचा वेग आणि आवेग त्यांच्या लेखनात जाणवतो. अण्णा भाऊ साठे मानवतावादी लेखक होते. शोषणमुक्ती हा त्यांचा ध्यास होता. कष्टकरी, दलित, शोषित-पीडित यांचे शोषण संपविण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर लढा दिला. अनेक नामवंत साहित्यिकांच्या वाट्याला त्यांच्या हयातीत उपेक्षाच आली, तशीच उपेक्षा अण्णा भाऊ साठे यांचीही झाली.

मानवमुक्तीचा शिलेदार :

अण्णा भाऊ साठेंचे साहित्य रंजनवादी, परधार्जिणे आणि भडक आहे, ते साहित्यबाह्य प्रेरणेवर आधारलेले आहे अशी टीका झाली. मराठी कादंबरीचे शतक लिहिणाऱ्या कुसुमावती देशपांडे यांनी तर कोण हे अण्णा भाऊ साठे? असा प्रश्न केला होता. पण अण्णा भाऊ सामाजिक बांधिलकी मानणारे, समाजपरिवर्तनाचे शस्त्र हाती घेऊन लेखन करणारे साहित्यिक होते. कम्युनिस्ट चळवळीशी त्यांचा जवळून संबंध होता. पण सर्वसामान्य कष्टकरी, दलित, उपेक्षित आणि धर्मव्यवस्थेने हक्क नाकारलेले स्त्री-पुरुष हे त्यांच्या साहित्याच्या केंद्रस्थानी होते. काही समीक्षकांना त्यांचे साहित्य प्रचारकी, रंजनपर वाटत असेल, पण हजारो वाचकांनी त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांची अक्षरशः पुन्हा पुन्हा पारायणे केली. त्यांच्या साहित्यातून प्रगट झालेली त्यांची सर्वसामान्य माणसांविषयीची आंतरिक तळमळ व त्यांच्या सुखदुःखाचे चित्रण करण्याची ओढ वाचकांच्या मनाला भुरळ

घालत असेल. वाचनीयता हे तर त्यांच्या साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होतेच, पण त्याचबरोबर मराठी मनाचा आणि महाराष्ट्रीय सांस्कृतिक विशेषांचा अत्यंत मनोज्ञ आविष्कार त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांतील लेखनातून समृद्ध स्वरूपात झालेला असल्याने त्यांच्या साहित्याला वाचकांची अधिक पसंती दिसते.

वेगळी जीवनदृष्टी :

पट्टे बापूरावांना मुंबई गर्भश्रीमंत व्यवस्थेचे प्रतीक वाटते. अण्णा भाऊंच्या वेगळ्या जीवनदृष्टीचा येथे प्रत्यय येतो. 'ही पृथ्वी शेषनागाच्या मस्तकावर तरली नसून ती श्रमिकांच्या तळहातावर उभी आहे' अशी विज्ञाननिष्ठ भूमिका त्यांची होती. 'जग बदल घालूनी घाव, सांगूनी गेले मला भीमराव' अशी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर त्यांची निष्ठा होती. त्यांचे सारेच लेखन उपेक्षितांच्या बाजूने आणि त्यांच्या अटीतटीच्या जगण्यातील संघर्षाचे व अनुभवविश्वाचे प्रखर वास्तव अधोरेखित करणारे आहे.

अत्यंत शौर्यवान, स्वामिनिष्ठ, प्रामाणिक, धैर्यशील, नीडर आणि कलंदर कसबी कलावंताच्या मांग जातीत १९२० रोजी वाटेगाव, जि. सांगली येथे अण्णांचा जन्म झाला होता आणि शाळेची पायरी देखील न चढलेल्या अण्णा भाऊ साठे यांनी ३७ कादंबऱ्या, १९ कथासंग्रह, १४ लोकनाट्य, ११ पोवाडे, ३ नाटके, शेकडो गाणी, लावण्या, छकडी अशी विपुल साहित्यसंपदा निर्माण केली आहे, ही खरोखरीच अचंबित करणारी गोष्ट आहे. त्यांनी त्यांच्या लहान वयात वाटेगावच्या परिसरातील पाटील - कुलकर्ण्यांच्या बेमुर्तखोर वागण्याचा, त्यांच्या अत्याचाराच्या आणि चांगुलपणाचाही अनुभव घेतला होता. त्यासंबंधीच्या अनेक अनुभवकथा तेथील जाणत्या लोकांकडून ऐकलेल्या होत्या. इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या अमानुष अत्याचाराच्या विरोधात बेरड- मांग, रामोशांनी दिलेल्या लढ्याच्या कथा-गाथा त्यांच्या सतत कानावर पडत होत्या. त्यातल्या अनेक गोष्टी त्यांनी उघड्या डोळ्यांनी पाहिल्या होत्या. वाटेगावच्या परिसरातील पाण्याने तुडुंब भरून वाहणाऱ्या नद्या आणि नद्यांच्या काठावरचा समृद्ध हिरवागार संपन्न निसर्ग त्यांनी डोळ्यात साठवून ठेवला होता. ग्रामदेवतांच्या यात्रा खेत्रातील उत्सवी वातावरणात त्यांचे बालपण गेले होते. जत्रेत अनेक वाद्ये वाजवण्यापासून दांडपट्ट्यासारखे मर्दानी खेळ त्यांनी सवंगड्यांसह खेळले होते. अवती-भोवतीच्या, आया-बायांच्या तोंडची गाणी, ओव्या, गोष्टी - आख्यायिकांचा ठसा त्यांच्या कोवळ्या मनावर कोरला गेला होता. पातिव्रत्य धर्माचे पालन करणाऱ्या अनेक स्त्रिया त्यांच्या भोवताली वावरत होत्या. त्या निष्ठावान स्त्रियांचे राजरोस होणारे शोषण त्यांनी

उघड्या डोळ्यांनी पाहिले होते आणि त्याविषयीचा संताप व चीड त्यांच्या मनात धुमसत असावी. पुढे मुंबईला गेल्यानंतर तेथील झोपडपट्टीतील उघडे नागडे जगणं, त्यांच्या जगण्यातील भयाण वास्तव त्यांनी पाहिले, त्यांचा भुकेकंगालपणा आणि भुकेची आग शांत करण्यासाठी त्यांची होणारी ससेहोलपट, अवैध मार्गांचा अवलंब या साऱ्या गोष्टी त्यांनी जवळून अनुभवल्या आणि ते विदारक आणि अद्भुत वास्तव त्यांनी साहित्यातून मांडले. शिक्षणापेक्षा अनुभव हाच मोठा गुरु असतो, या गोष्टीची अनुभूती त्यांचे साहित्य वाचताना येते.

अण्णा भाऊ साठेंची लेखनशैली :

अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनात अद्‌भुतता आहे, पण त्यात तेवढेच नाही. त्यातून जीवनातील विदारक वास्तवही प्रकट झाले आहे. लोककथेतील अद्‌भुतता, अतिशयोक्ती मानवी मनाला भुरळ घालते. पण त्यातून प्रकट झालेले जीवनातील तत्त्वज्ञान व वास्तवाचे दर्शन त्या मनाला अंतर्मुख करून विचार करायला लावते. रंजन करता करता व्यापक जीवनदर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य लोककथेत असते. लोकपरंपरेतील मौखिक साहित्याचे वैशिष्ट्ये अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा-कादंबऱ्यांतून कलात्मक रूप घेऊन आविष्कृत झालेले आहे. या संदर्भात त्यांची 'स्मशानातील सोनं' ही कथा लक्षात घेता येईल. गाव सोडून मुंबईला पोट भरण्यासाठी गेलेला भीमा दगडाच्या खाणीत काम करीत असतो, पण ती खाण अचानक बंद होते. उपाशी असलेला भीमा स्मशानातून-प्रेतातून सोने शोधण्याचे काम सुरु करतो आणि एका रात्री भीमा पुरलेले प्रेत उकरत असताना कोल्हे-लांडग्यांचा प्रेतावर हल्ला होतो. भीमा त्या हिंस्त्र प्राण्यात झुंज सुरु होते, त्या झुंजीचे अद्‌भुत चित्रण अण्णा भाऊ करतात. त्या झटपटीत प्रेताच्या जबड्यात भीमाचा हात अडकून त्यांच्या हाताची बोटे तुटतात. पोटासाठी भीमाने केलेल्या घनघोर लढाईचे वर्णन अण्णा भाऊंनी समर्थपणे केले आहे. भुकेच्या तीव्रतेचे, भयानक दारिद्र्याचे वास्तव कथेत आहे. अशा प्रकारच्या अनेक कथांमध्ये अद्‌भुत आणि वास्तव एकाचवेळी अवतरते, हे अण्णा भाऊंनी मौखिक साहित्याच्या परिचयातून आत्मसात केले आहे. अण्णा भाऊ साठे यांनी ज्या काळात लेखनाला सुरुवात केली, त्यावेळी वि.स.खांडेकर आणि ना.सी.फडके वाङ्मयविश्वाच्या यशशिखरावर आरूढ झालेले होते. ना.सी.फडके यांच्या लेखनाने प्रेमाची स्वप्नचित्रे रेखाटून तरुण-तरुणींची मने काबीज केली होती आणि वि.स.खांडेकरांनी देशप्रेमाच्या आणि ध्येयवादाच्या स्वप्नाळू दुनियेत तरुण पिढीला गुंतवून त्यांना आकर्षित

Scanned with CamScanner

केले होते. अण्णा भाऊ साठे या दोन्ही लेखकांनी उभा केलेला वाङ्मयीन मोहोल बाजूला सारून स्वतःचा एक नवा रस्ता निर्माण करीत होते. मी जे जीवन जगतो, पाहतो, अनुभवतो तेच मी लिहितो. मला कल्पनेचे पंख लावून भरारी मारता येत नाही, अशी त्यांची लेखनामागील भूमिका होती. माझी जीवनावर फार निष्ठा असून मला माणसे फार आवडतात. त्यांची श्रमशक्ती फार महान आहे. त्यांच्या बळावरच हे जग चालते. त्यांची झुंज आणि त्यांचे यश यावर माझा विश्वास आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्याच्या केंद्रस्थानी तीच माणसे आहेत.

डॉ. बाबूराव गुरव यांचे मत :

सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेला सांगली, सातारा, कोल्हापूरचा परिसर, कृष्णा, कोयना, वारणा, पंचगंगा या नद्याकाठचा समृद्ध निसर्ग, त्या प्रदेशातील ग्रामीण संस्कृती, ब्रिटिश काळातील जीवन, दाट जंगल झाडी, डोंगरवाटा, त्यांच्या आश्रयाने सुरु असणाऱ्या क्रांतिकारकांच्या चळवळी, गुंड-दरोडेखोरांच्या दंगली, गावातील भाऊबंदकी दोन गावांमध्ये पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेले वैर, त्यात भरडला जाणारा अस्पृश्य समाज, खून, मारामाऱ्या, तरण्याताठ देखण्या पोरीवाळींवर होणारे अत्याचार या साऱ्या गोष्टी अण्णा भाऊ आपल्या साहित्यात मांडत होते. सण-उत्सव, जत्रा खेत्रा, बैलगाड्यांच्या शर्यती, कुस्त्यांचे फड, तमाशे, वाघ्या-मुरळींची जागरण, त्यांचे धनदांडग्यांकडून होणारे शोषण, खेड्या-पाड्यातील माणसांच्या श्रद्धा-अंधश्रद्धा, शेती, शेतकऱ्यांचे एकमेकांवरील प्रेम, सहकार्य, नातेसंबंधातील जिव्हाळा, श्रेष्ठकनिष्ठतेचा भाव, शेतीमध्ये होणारा बदल, पिठाच्या गिरण्या, विहिरीवरील इंजिन, हळूहळू कोसळणारा गावगाडा, बलुतेदाराची स्थितीगती, सावकारशाही, श्रीमंतीच्या जोरावर चालणारा इष्काचा बाजार, गरती स्त्रियांची घराण्याच्या प्रतिष्ठेपायी होत असणारी घुसमट, देशाच्या स्वातंत्र्याची आच, स्त्रीचे शील, घराण्याचा बडेजावपणा, मोठे दगडी चौसोपी वाडे, महारवाडा, मांगवाडा, भटकेफिरस्ते अशा साऱ्या गोष्टींचे त्यांच्या बारीक-सारीक तपशीलासह केलेले चित्रण अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात आले आहे. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्याचे आपल्या भूमीशी घट्ट नाते आहे. परिसराशी जोडलेले असणाऱ्या ह्या साहित्याला आपोआपच व्यापक वैश्विक-आयाम प्राप्त झालेला दिसतो. भारतीय भाषांमध्ये त्यांचे साहित्य अनुवादित झालेच, पण धर्म-जातीच्या, देशकालाच्या सीमा ओलांडून ते जर्मन, झेक, इंग्लिश, पोलिश, रशियन, स्लोव्हाक या परकीय - भाषांमध्ये भाषांतरित झाले, हे अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्याचे विलोभनीय यश मानावे लागेल.

६) मावर्सवादी जाणीव :

अण्णा भाऊ मावर्सवादी आहेत. त्यांच्या साहित्यातून आधीपासूनच समतावादी विचारांना आविष्कार दिसत असला, तरी मुंबईला गेल्यावर श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या सानिध्यात ते आले आणि त्यांची मावर्सवादी जाणीव अधिक पक्की झाली. मुंबईतील कामगार जीवन, त्यांचे वर्गसंघर्षाचे तत्त्वज्ञान, तेथील संप, मोर्चे, त्यांच्या रोजीरोटीचा सवाल, कामगारांच्या चळवळीतील फाटाफूट या साऱ्या अनुभवातून अण्णा भाऊंच्या विचारांना पाठबळ मिळत गेले. मुंबईच्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या माणसांचे जीवन चित्रण करताना त्यांच्यातील मावर्सवादी दृष्टिकोनाचा आविष्कार प्रभावीपणे व्यक्त झाला आहे.

अण्णा भाऊ साठे लेखक तर होतेच, त्यापेक्षा शाहीर म्हणून ते अधिक लोकप्रिय होते. त्यांनी १९४२ मध्ये 'स्टालिनग्राडचा पोवाडा' लिहिला. त्या पोवाड्याने कम्युनिस्ट पार्टीच्या वर्तुळात कम्युनिस्ट शाहीर म्हणून ते प्रसिद्ध झाले.शाहीर अमर शेख, द.ना.गव्हाणकर यांच्या सहकार्याने 'लाल बावटा' कलापथक काढले. त्यांच्या मार्क्सवादी भूमिकेचा सर्वाधिक आविष्कार पोवाड्यामधून व लोकनाट्यातून झाला आहे. लालबावट्यांच्या माध्यमातून वर्गविग्रहाचे तत्त्वज्ञान आणि साम्यवादी विचार त्यांनी महाराष्ट्रात रुजवला. स्वातंत्र्यलढा, गोवा मुक्तिसंग्राम आणि संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन यामधील अण्णा भाऊंचे योगदान होते. 'माझी मैना गावाकडे राहिली' या त्यांच्या छकडीने सारा महाराष्ट्र निनादून सोडला होता. आजही त्या लावणीची जादू ओसरली नाही. तमाशा बंदीच्या कचाट्यातून सुटण्यासाठी अण्णा भाऊंनी 'लोकनाट्य' ही संज्ञा वापरली आणि 'अकलेची गोष्ट', 'खापऱ्या चोर', 'देशभक्त घोटाळे', 'शेटजीचे इलेक्शन', 'माझी मुंबई' इत्यादी लोकनाट्य लिहून तो शब्द रूढ केला. या लोकनाट्यातून आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक प्रश्न त्यांनी मांडले. भांडवलदार शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे शेटजी- भटजी हे त्यांच्या टीकेचे लक्ष्य होते. 'धोंड्या' नावाचे एक पात्र निर्माण करून अक्षरशः पुंजापतींच्या वृत्ती-प्रवृत्तीवर दगड भिरकावले, त्यांनी प्रबोधन करून परिवर्तन घडविले, वर्गयुद्ध घडविले. सर्व प्रकारच्या शोषणाविरुद्ध उभे राहण्याचे सामर्थ्य मराठी माणसांना दिले. कलानंदाचा आनंद देण्याबरोबरच मराठी मनावर संस्कार केले. मार्क्सवादी विचारांची पेरणी केली.

अण्णा भाऊंच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये :

अण्णा भाऊंच्या लेखनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्या लेखनातून वाहणारा निखळ नैतिकतेचा झरा. त्यामुळे अण्णा भाऊ आपल्या एकूण साहित्यातून एक संपूर्ण

अण्णा भाऊ साठे यांचे महत्त्वाचे विचार :

१. तू गुलाम नाहीस तर तू या वास्तव जगाचा निर्माता आहेस.
२. निळ्या रक्ताची धमक बघ, स्वाभिमानाची आग आहे. घाबरू नकोस कुणाच्या बापाला, तू भीमाचा वाघ आहेस.
३. जग बदल घालुनी घाव सांगूनी गेले मला भीमराव
४. नैराश्य हे धारदार तलवारीवर साचलेल्या धुळीसारखे असते. धूळ झटकली की, ती तलवार पुन्हा धारदार बनते.
५. जात हे वास्तव आहे. गरीबी ही कृत्रिम आहे. गरीबी नष्ट करता येऊ शकते, पण जात नष्ट करणे आपले सर्वांचे काम आहे.
६. अनिष्ट धर्माच्या आचरणाने माणसांना हीन समजणे हा धर्म नसून राग आहे.
७. यह आझादी झुठी है, देश कि जनता भूखी है.

निष्कर्ष :

लोकशाहीर, साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांनी कृष्णा, कोयना, वारणा आणि पंचगंगा या नद्यांच्या खोऱ्यातील म्हणजेच सातारा, सांगली, कोल्हापूर परिसरातील लोकपरंपरा, लोकरूढी, गावगाडा आणि स्वातंत्र्य चळवळ याबरोबरच संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आपल्या साहित्यातून सातासमुद्रापलीकडे पोहोचवली. सर्व प्रकारच्या कर्मठ आणि कट्टरपणाला विरोध करून न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुभावाची रुजवणूक अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून केली. रशियाच्या 'इंडो सोव्हिएत कलचरल सोसायटी' च्या निमंत्रणावरून ते १९६१ साली रशियाला गेले. तेथील अनुभवांवर आधारित 'माझा रशियाचा प्रवास' हे प्रवासवर्णन त्यांनी लिहिले आहे. या प्रवासवर्णनात त्यांनी रशिया व भारत यांच्यातील आर्थिक, सामाजिक स्थितीची मांडणी केली आहे.

अण्णा भाऊ साठेंच्या वाङ्मयातील माणसे जरी पिचलेली असली तरी खचलेली नाहीत, ती न डगमगता संघर्ष करायला, येणाऱ्या परिस्थितीला सदैव तोंड द्यायला तयार असतात. त्यामध्ये पुरुष असो किंवा स्त्री असो तितक्याच सामर्थ्यानिशी ती सदैव उभा राहताना दिसतात. अण्णा भाऊंनी आपल्या लेखनात रुपबंधाचा कल्पक वापर केलेला आहे. एक प्रतिकाराची भाषा अण्णा भाऊंनी दिली. त्या सामाजिक, राजकीय भानामुळेच त्यांच्या वाङ्मयाला अफाट वाचकप्रियता मिळाली आहे. त्यांच्या सात कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले. तसेच कादंबऱ्यांच्या अनेक आवृत्याही प्रसिद्ध झाल्या. भारतीयत्वाची

ठोकद, आदर्शवादाची ओढ तसेच अलंकारयुक्त भाषेचा वापर यामुळे अण्णा भाऊंचे वाङ्मय सर्वदूर पोहोचलेले दिसते. त्यांच्या साहित्याला फार मोठा वाचक वर्ग लाभल्याचे दिसते.

अशा प्रकारे अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील माणसे खचून न जाता ज्या संकटांनिशी उभी राहतात, ती ताकद वाचकांच्या मनाला उभारी देते. त्यांच्या साहित्याने वाचकांच्या मनावरील मरगळ झटकली जाते. निराश झालेल्या मनाला आशेची पालवी देण्याचे काम त्यांचे सर्वच साहित्य करते. अण्णा भाऊंच्या आयुष्यात पुढे-पुढे दारिद्र्य आणि हलाखीचे आयुष्य वाट्याला प्रकर्षाने आले. मराठी साहित्यातील प्रतिष्ठितांकडून त्यांची उपेक्षा झाली. शेवटी विपन्नावस्थेत १८ जुलै १९६९ रोजी मुंबईच्या चिरागनगरीच्या झोपडपट्टीत अत्यंत हलाखीच्या अवस्थेत त्यांचा मृत्यू झाला.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या जयंती आणि जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त केंद्र सरकारने त्यांना भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित करावे अशी मागणी अनेक राजकीय नेते, कार्यकर्ते आदींनी केली आहे, ही मागणी अगदी योग्यच आहे. ही मागणी पूर्ण झाली तरच त्यांचे हे जन्मशताब्दी वर्ष खऱ्या अर्थाने साजरे केल्यासारखे होईल.

संदर्भ साहित्य :

प्राथमिक स्त्रोत

१) अण्णा भाऊ साठेंच्या कादंबऱ्या

२) लोकनाट्य

३) माझा रशियाचा प्रवास - प्रवासवर्णन अण्णा भाऊ साठे

दुय्यम स्त्रोत

१) अण्णा भाऊ साठे : समाजविचार आणि साहित्य विवेचन - बाबूराव गुरव

२) अण्णा भाऊ साठे : चरित्र आणि कार्य - विजयकुमार जोखे

३) अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे व लावण्या - लोकवाङ्मयगृह

४) अण्णा भाऊ साठे - बजरंग कोरडे

५) शाहीर अण्णा भाऊ साठे - संपादक नागोराव कुंभार

विशेष विभाग

१) महाराष्ट्र टाईम्स - २१ जुलै २०१९

२) सकाळ - १ ऑगस्ट २०२०.

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to Mumbai University No. ICM - I - 558 - 2012 - 13)

At Swatantrya Sainik Ganpatrao Veer Shankarrao G. Pendharkar Educational Campus, Kharepatan, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg - 416 703 (MS) India

Dr. Atmaram Deu Kamble
Principal

O. W. No.: Date:

3.3 Reasearch Publication and Awards

3.3.3 Number of books and chapters in edited volumes /books published and papers published in national /international conference proceeding per teacher during last five years

Year : 2021-22

Your faithfully

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan,
At. Kharepatan Tal. Kankavli Dist. Sindhudurg

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (C)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

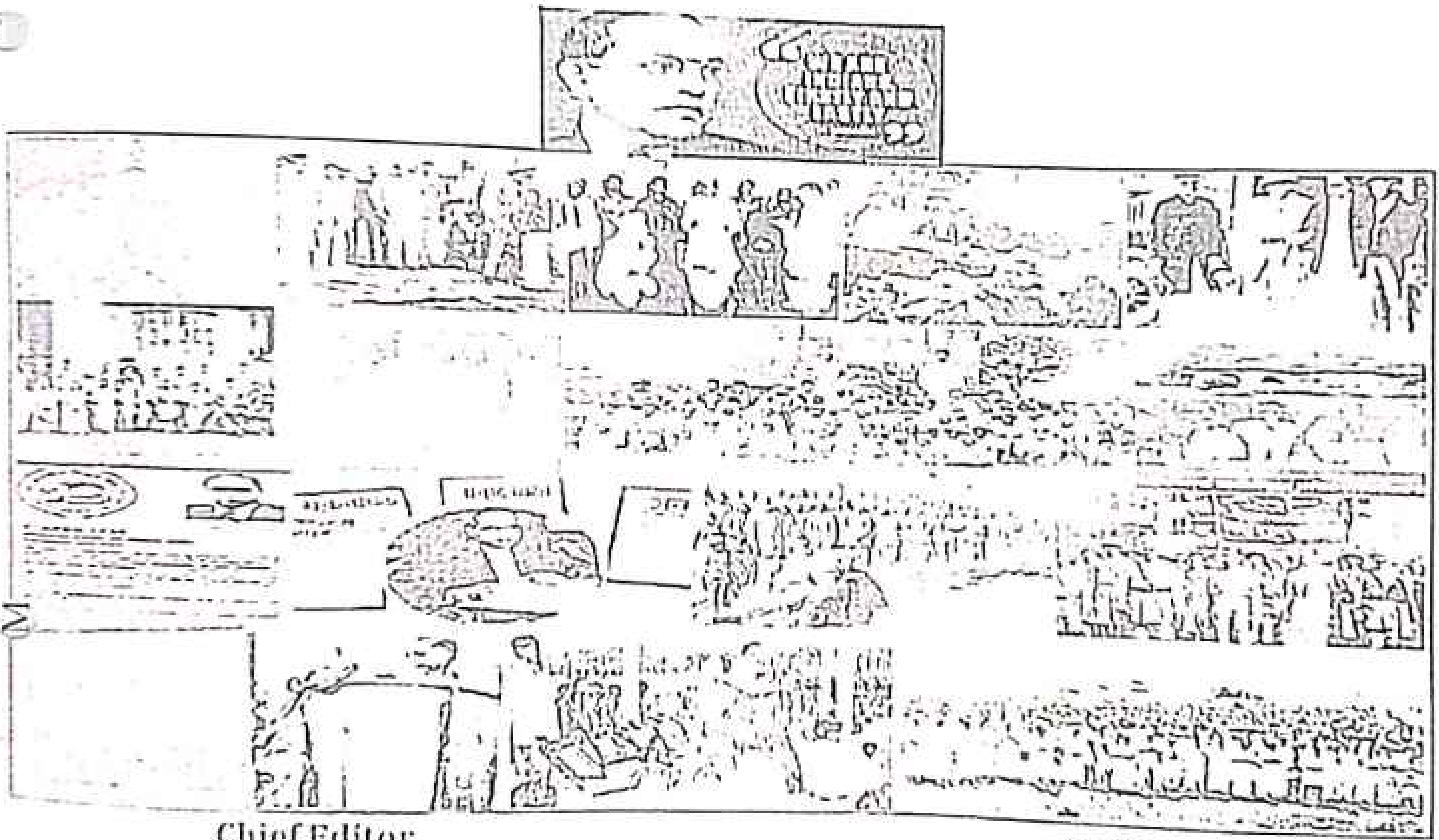

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,
Shri M. H. K. College of
Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati
Website - www.aadharsocial.com Email - aadharsocial@gmail.com.

ISSN : 2278-9308
September, 2021

INDEX C

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता आणि सद्यस्थिती प्रा. डॉ. संतोष पां. बनसोड	1
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सिध्दांतवादी सामाजिक चळवळ डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम	7
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य डॉ.विकास शंकर पाटील	12
4	Dr.BabasahebAmbedkar: The Real Emancipator of Indian Women Mr. Sangharsh A. Gaikwad	16
5	Analysing the Present Resurgence of Nationalism in the Context of Dr. B. R. Ambedkar'sVision of Nationalism Dr. Sanjay Kisan Khilare	20
6	Dr. Babasaheb Ambedkar: A Firm Roots Provider of Economic Development&Equality Mrs.Kamble Shiladevi Pandurang	26
7	Educational Thoughts of Dr.Babasaheb Ambedkar Dr.Todkar Shrishailya Tukaram	32
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's Influence on the Indian Literature Dr. Somnath Vishnu Yadav	36
9	Anti-superstition activist -Dr.B.R.Ambedkar Sonali Santosh Kadam	39
10	BabasahebBhimraoAmbedkar 'scontribution towards analyzing the Psychological impact of Gender Inequality and Caste System in India" Dr. Tanu Sharma	42
11	Dr. Babasaheb Ambedkar & Indian Women Empowerment Taterao Bapurao Nikalje	45
12	Dr. BabasahebAmbedkar: Way Forward to Start Up Mr.Yogesh Maruti Kharat	48
13	Dr. Ambedkar's Views on Agriculture and Present Situation Dr.Vilas Mahadeorao Wani	51
14	Understanding Shudrasfrom Dr. BabasahebAmbedkar's Expositions In the Context of 'Who Were the Shudras' Mr. Ajit Hanamant Jadhav	54
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और 'हिंदू कोड बिल' प्रा. संजय वसंत निंबाळकर	57
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य राजश्री पांडुरंग वेळेकर	60
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य [illegible]	63

18	भारतीय संविधान व मानवाधिकार प्रा. डॉ. प्रतिभा सुरेश जाधव
19	विवेकशूर वीर समाजसुधारक डॉ. बी.आर आंबेडकर डॉ. प्रा. पांडूरंग एकनाथ शिवशरण
20	निवडक मराठी नाटकातून बाबासाहेबांचे दर्शन डॉ. मदकुंटे पी. एम.
21	अर्थतज्ञ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. पी. बी. खरात
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच स्वतंत्र मजूर पक्ष डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी
23	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची "धम्म" संकल्पना डॉ मनोहर कुंभारे
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचेशेतीविषयक विचार व कार्य... प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलांसबंधी दृष्टीकोन व कार्य ज्योती पांडुरंग सोनसळे
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे राजकीय विचार प्रा. लुलेश्वर धरमसारे
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन व कार्य प्रा. डॉ. आवारे सी. एस.
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दलित साहित्य आणि संत साहित्य बंध-अनुबंध प्रा. भाग्यश्री रामचंद्र पाटील
29	शेती आणि शेतकरी विषयक विचारकर्ते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे
30	डॉ . बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान डॉ. बिचुकले भाग्यश्री श्रीकांत
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील आक्रमकता डॉ. बाळासाहेब दत्तात्रय मागाडे
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड
33	दलित जनजीवन का परिवर्तन करनेवाले महानायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशोक बाळू पाटील
34	"जल व्यवस्थापनाची दूरदृष्टी असणारे व्यक्तिमत्त्व डॉ बाबासाहेब आंबेडकर " अशोक प्रगती कांबळे/ जावळे गौतम रामचंद्र
35	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक विचार डॉ.ए.एम.देशमुख
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का हिंदी दलित साहित्य पर प्रभाव

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार व कार्य...

प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, सिंधुदुर्ग.
रा. तळगांव (सुतारवाडी), ता. राजापुर, जि. रत्नागिरी ४१६७०२.

प्रस्तावना

हजारो वर्षांपासून दलित आणि समाजापासुन नेहमी वंचित असलेल्या माणसांची हृदयद्रावक वेदना मांडणारे, बहिष्कृत भारताचा मुक्तनायक, शतकानुशतके अज्ञान, दारिद्र आणि गुलामगिरीच्या चक्रव्यूहात अडकलेल्यांचा मुक्तीदायक, तसेच दलित व शेतकऱ्यांचा कैवारी, विसाव्या शतकातील महानायक, असे अनेक पैलु, विचार व विवेकाचा मिलाप असलेले एकमेव आदर्श व्यक्तिमत्व ते म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ..बाबासाहेब आंबेडकर.

भारत हा कृषीप्रधान, कृषीजीवी आणि कृषी निर्मित देश आहे, हे आपण अनेक शतकांपासून ऐकत आहोत. देशातील ८० टक्के लोक हे शेतीवर उपजीविका भागवत आहे; त्यामुळेच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा महत्वाचा वाटा आहे. जो शेतकरी जगाचा पोशिंदा आहे, तोच आपल्याला वस्त्रही देतो. मग तो भुकेलेला, कंगाल, दरिद्री आणि वस्त्रहीन का आहे?हि शेतकऱ्यांची अशी परिस्थिती बाबासाहेबांना पहावेनात. जागतिकीकरणाच्या धोरणानंतर, या देशात चार लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. आत्महत्यांचे सत्र आजही थांबायला तयार नाही. अशा वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषीविषयक असणारे आदर्श विचारांचा मागोवा घेणे अधिक महत्वाचे ठरते.

देशात शेती, शेतकरी आणि शेतीशी संबंधित समूहाना विचार छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, शाहु महाराज आणि डॉ. आंबेडकर आणि हरित क्रांतीचे प्रणेते वसंतराव नाईक यांचे ही राज्याच्या कृषी विकासात मोलाचं योगदान आहे. महात्मा फुलेंच्या विचारांना व शाहु महाराजांच्या कृतीला अर्थशास्त्रीय परिभाषेत बसवतांना बाबासाहेब आर्थिक विकासात शेतीचं महत्व प्रतिपादन करतांना म्हणतात की, 'शेती केवळ पोट भरण्याचं साधन नाही, तर ते राष्ट्रीय उत्पादनाचं एक मोठं साधन आहे', अशा साधनाकडे केवळ उपजीविकेचं साधन म्हणून पाहु नये, तर ते आर्थिक विकासाचं महत्वाचं साधन आहे, म्हणून त्यास विशेष महत्व दिले पाहिजे.'

आजपर्यंत देव कोणी पाहीला नाही. जर देवच मानायचं असेल तर भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना देव माना' कारण, त्यांनी या देशाला राज्यघटना दिली. असे गाडगेबाबा म्हणत. पण आज त्या बाबासाहेबांची ओळख केवळ दलितांचे कैवारी म्हणूनच नाही तर शेतकऱ्यांचा देखिल कैवारी म्हणुन ओळखले जाते. त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी अनेक कार्ये केलेली आहेत. लोकनिधीतून उभारलेली चैत्यभूमी, जतन करण्याची लोकभावनाशेती हा बाबासाहेबांना जिव्हाळ्याचा विषय होता. डॉ.. बाबासाहेबांचे शेतकऱ्यांबद्दलचे विचार व त्यांच्यासाठी केलेले कार्य हे आज पुन्हा एकदा समाजाला दाखवुन देण्याची गरज आहे. कारण एक वेळ अशी येईल, आज शेतमालाला भाव मिळत नाही, म्हणून जर का शेतकरी आत्महत्या करायला लागला. तर भविष्यात एक किलो तांदळासाठी आम्हाला अख्खा देश गहाण ठेवावा लागेल. म्हणुनच शेतकरी जगला, तरचं देश जगेल! हाच विचार जनमाणसात रुजवून त्यांना जागृत करणे, हि काळाची गरज आहे.

शेती संबंधीचे विचार :

डॉ. बाबासाहेबांनी , पाण्याशिवाय [illegible] आणि शेतकरी यांना आर्थिक स्थैर्य देण्यासाठी [illegible] नदीचे पाणी, हे विशेष सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. शेतीला शाश्वत पाणी पुरविण्यासाठी नदीच्या पाण्याचा [illegible] शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला [illegible] सिंचित झाली पाहिजे. जिरायती शेती, बागायती करण्याचे प्रयत्न व्हायला हवेत. [illegible] ते समृद्ध होईल, असे मौलिक विचार त्यांनी मांडले. पाण्यासंदर्भात ब्रिटिश सरकारला, नदीच्या जोड [illegible] [illegible] नियोजनाची योजना सादर केली. ही योजना 'दामोदर व्हॅली परियोजना' म्हणून ओळखली जाते.

डॉ. बाबासाहेबांनी सर्वात महत्त्वाची संकल्पना मांडली ती 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण' करण्याची. शासनाने [illegible] शेतजमिनी ताब्यात घेऊन, त्या विकसित कराव्यात, अशा विकसित शेतजमिनी शेतकरी यांना काही [illegible] [illegible] द्याव्यात. अशी शेती करण्यासाठी शासनाने अधिनियम बनवावेत. पीककर्ज, पाणी उपलब्धता, साधनसामुग्री, उत्पादनात वाढ, साठवण व्यवस्था, शेतमालाची विक्री, शेतमालाचे भाव या संदर्भात स्पष्ट नियम करावेत. यामुळे कोणत्याही एकाच पिकाखाली मोठे क्षेत्र येऊन, शेतमालाच्या उपलब्धतेत विषमता येणार नाही. मागणी व पुरवठा या अर्थशास्त्रीय नियमानुसार, शेतमालाला रास्त भाव मिळतील व अतिरिक्त उत्पादन [illegible] शेतमालाचे नुकसानही टळेल. आजही शेतमालाला रास्त भाव मिळावा म्हणून शासनाशी लढावे लागते. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेबांचे शेतीसाठी अधिनियम व कायदा असावा ही संकल्पना शेतकरी यांसाठी हित [illegible] आहे, हे समजते.

बाबासाहेबांना ग्रामीण समाजव्यवस्थेची जाण होती तसेच बाबासाहेबांनी शेतक-यांसाठी महत्त्वाचे कार्य केले आहे. देशातील गोरगरीब शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, स्त्रिया आणि उपेक्षित माणूस, अंतिम शोषित घटक केंद्रबिंदू ठेवून त्यांनी त्यांच्या कल्याणाचा, देशाच्या विकासाचा विचार मांडला होता. शेतक-यांच्या समस्या मांडून उपाययोजना करण्यासाठी पाणी, बीज, आणि शेतीचा सूक्ष्म विचार करून शेतीचे चित्र बदलले पाहिजे, यासाठी ते आग्रही होते.

छ. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात, शेतात राबणारी रयत हाच खरा शिवकालीन शेतीचा आधार होता. म्हणून शिवाजी महाराजांनी शेतक-यांसाठी अनेक योजना राबवल्या होत्या. त्यात जमिनीची मोजणी, पिक पाहणी, बि - बियाणे, शेतीसाठी दिलेल्या कर्जाची परतफेड एकदाच करून न घेता हप्ता – हप्त्याने घेणे, कर्जमाफी असे अनेक कार्य शेतक-यांसाठी केले होते. म्हणून शिवरायांना शेतक-यांचा राजा म्हणूनच ओळखले जाते. कृषी क्षेत्रात परिवर्तन घडवण्यासाठी शिवाजी महाराजांच्या शेतीविषयक धोरणांचा विचार करून त्यांना आदर्शस्थानी मानूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अवघ्या वयाच्या २७ व्या वर्षी देशातील शेती आणि शेतकरी यांचे संशोधन करून '[illegible] शेतक-यांच्या समस्या आणि उपाय' हा शोधनिबंध लिहला.

डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतक-यांच्या समस्या व त्यांचे प्रश्न समजून घेतले. आणि ते ब्रिटिश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. येवढ्यावर ते थांबले नाही; तर त्यांनी ब्रिटिशांकडुन तसे कार्य करवुन घेतले. शेतकरी समृद्ध झाला; तर शेतीशी निगडीत सर्व घटकाला या आर्थिक सक्षमतेचा फायदा होईल, असे त्यांचे मत त्यांनी स्पष्ट केले. शेतक-यांच्या प्रश्नावर चिंतन करणा-या, विचार मांडणा-या चळवळी उभ्या करून देशातील शेती, शेतक-यांचे प्रश्न आंबेडकरांना सतावत होते. शेतक-यांबद्दलचा त्यांचा कळवळा इथे आपल्याला निदर्शनास येतो. तसेच शेतकरी यांच्या समृद्धीसाठी त्यांचे खोल विचार आपल्याला दिसुन येतात.

शेती विषयक कार्य:

जीवन जगताना पाठिशी खंबीरपणे कोणी असेल; तर कोणत्याही संकटाची चिंता वाटत नाही. अगदी तसं शेतक-यांचं झालं. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांचा पहिला मोर्चा

होता. हा संप इ.स. १९३३ – १९३४ या कालावधीत चरी (रायगड जिल्हा) या गावात झाला. हा संप ७ वर्षे सुरू होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खोती पद्धत नष्ट करण्यासाठी संघर्ष केला. शेतीच्या यांनी पद्धतीच्या नेहेमीच ... १४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यात चिपळूण येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा शेतकरी परिषद, चिपळूणने आयोजन करण्यात आले होते. ... त्यांनी कोकणातील खोती पद्धतीविरुद्ध शेतकऱ्यांचे आंदोलन सुरू केले. या संबंधी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी खोती पद्धत नष्ट करण्याचा कायद्याचे विधेयक बाबासाहेबांनी मुंबई विधिमंडळात मांडले. १० जानेवारी १९३८ रोजी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली २५,००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा विधिमंडळावर काढण्यात आला.

कष्ट शेतकऱ्यांने करायचे आणि खोतक-यांनी फुकटचे खायचे, त्यांना मान्य नव्हते. सावकार अन् खोतांना हे जळवा विशेषणे लावीत असे म्हणत. सावकारांना हद्दपार करण्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांना बियाणे, खते, अवजारे आणि पीक जोपासना यांना दिला पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या शोषणाबाबत देखिल त्यांनी परखड विचार मांडले आहेत. शासनाकडून पुरेसे आर्थिक पाठबळ न मिळाल्याने, शेतकरी सावकारांना आधार घेतात. सावकारांच्या फेऱ्यातून त्यांची शेवटपर्यंत सुटका होत नाही. शासनाला महसूल देणा-या शेतीचे आर्थिक उत्तरदायित्व शासनाने स्वीकारावे. 'उत्तरदायित्व' या शब्दातून शासनाने शेतक-यांचे पोशिंदा म्हणून असलेले ऋण फेडावे असे त्यांना अपेक्षित होते. यातून आजच्या शेतक-यांचे कैवारी म्हणून मिरवणा-या राज्यकर्त्यांनी बोध घेण्याची गरज आहे.

सप्टेंबर १९१८ मध्ये शेतजमिनीच्या समस्येवर त्यांनी शोधनिबंध एका प्रसिध्द मासिकात प्रकाशित केला. शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी पीक विमा योजना सुचवली. देशाचे पहिले पाटबंधारेमंत्री झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी शेती आणि शेतकरी यांच्यासाठी अनेक निर्णय घेतले, तसेच पहिले ऊर्जामंत्री झाल्यावर त्यांनी पहिला ऊर्जा आयोग स्थापन करीत वीज आणि पाण्याचे नियोजन केले. उद्योगांना वीज देताना कृषी उद्योगांना प्राधान्य दिले.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला. शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी संशोधन लेख लिहिले, चर्चासत्रे, परिषदा आयोजित केल्या आणि शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले. शेती विषयक त्यांचे विचार त्यांच्या स्मॉल होल्डिंग्ज (१९१७) आणि स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज (१९४७) या लेखात आढळतात. शेती उपजीविकेचे साधन आहे आणि लहान जमिनीच्या तुकड्यात शेती करणे हे शेतीविषयक समस्यांचे मुख्य कारण आहे. ज्यात विविध तोटे आहेत. ज्यात लागवड आणि उपयोग आणि संसाधनांमध्ये अडचणी, चढ्या किंमती, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि जीवनमान कमी असल्याचे बाबासाहेबांनी नमूद केले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीची उत्पादकता ही केवळ जमीन धारण करण्याच्या आकाराशीच अवलंबून नसून भांडवल, कामगार आणि इतर साधनांशी संबंधित आहे. जर भांडवल किंवा कामगार आदी मुबलक प्रमाणात आणि गुणवत्तापूर्ण असे उपलब्ध नसतील तर मोठ्या आकाराची जमिनदेखील अनुत्पादक ठरते.

दुसरीकडे जर ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असतील तर लहान आकाराची जमीन ही उत्पादक होईल. या बाबासाहेबांच्या शेतीविषयी दूरदृष्टी विचारांमुळे स्वातंत्र्यानंतर जमीन धारणा कायदा मंजूर झाला. शेतीव्यवस्थेत कामगारांची गुलामगिरी व शोषण हे आर्थिक विकासासाठी अत्यंत वाईट असल्याचे नमूद करत, बाबासाहेबांनी कामगारांचे शोषण व गुलामगिरी संपुष्टात आणण्यासाठी लढा दिला. सामूहिक शेती, आर्थिक प्रमाणात जमीन किंवा जमिनीचे समान वितरण, मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरण, पतपुरवठा, पाणी, बियाणे आणि खतांची शासनाकडून तरतूद, भूमिहीन मजुरांना पडीक जमिनीचे वाटप, मजुरांना किमान वेतन, शेतकऱ्यांना लुटणाऱ्या खासगी सावकारांवर नियंत्रण व नियमन आदी सूचना त्यांनी शेतीतील समस्यांवर सुचविल्या होत्या.

औद्योगिकीकरण आणि कृषी विकासामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था वाढू शकते, असे मत त्यांनी मांडले. डॉ. आंबेडकर यांच्या दृष्टीकोनातून, भारताला प्राथमिक उद्योग म्हणून त्यांनी शेतीत गुंतवणुकीवर भर दिला. डॉ. आंबेडकर यांनी मानून दिलेल्या मार्गावर ... सुरक्षा क्षेत्र मान्य करण्यास सरकारला भाग पाडले. डॉ. आंबेडकर यांनी ... शेतीसाठी विविध उपाययोजना करण्याचा ... तत्कालीन सर्व बीज वाहतुकदारांना स्वस्त बीज उपलब्ध करून ... सामाजिक प्रश्न भी करीत आहे. मला खात्री आहे की, एक पद्धतशीर, व्यावसायिक दृष्टिकोन अवलंबून, ... आधुनिक साधनांचा उपयोग करून, बाजारात पारदर्शकता आणून आणि सर्व भागधारकांना त्यात सामील करून ... प्रभावात यश मिळेल. शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला पाहिजे, असे मौलिक विचार बाबासाहेबांनी मां... बाबासाहेबांनी सुचवलेल्या शेतीविषयक सूचनांची सध्याच्या काळात अंमलबजावणी केल्यास शेती व ग्रामीण भाग... परिवर्तन घडेल, असा विश्वास मला वाटतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची त्रिसूत्री:

निव्वळ पारंपरिक शेतीवर शेतकऱ्यांना उदरनिर्वाह करणे शक्य नाही, असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. लहान लहान तुकडे झालेल्या शेतीच्या प्लॉटवर शेती किफायतशीर होणे शक्य नाही. आज आपल्याला ते अनुभवायला येत आहे. देशातील ८३ टक्के शेतकरी आज अल्पभूधारक आहेत, म्हणजे साधारण एक ते दोन एकर जमीन असलेले शेतकरी. एक ते दोन एकर शेतजमिनीतून किती उत्पादकता वाढवू शकतो, ही एक वेगळीच समस्या आहे.

बैलभूमीला पोलिसांचा पहारा, शिवाजीपार्क पहिल्यांदाच मोकळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "शेतकरी गरीब आहे आणि या गरिबीमुळे त्याच्याकडे शेतीसाठी लागणाऱ्या गुंतवणुकीला पैसे उरत नाहीत. शेती करण्यासाठी पुरेशी अवजारे नसतात, सिंचनासाठी पाणी विकत घेऊ शकत नाही, शेतीला लागणाऱ्या खतांचे दर त्याला परवडत नाहीत, चांगल्या प्रतीचे बियाणे तो खरेदी करू शकत नाही. या सर्व कारणांमुळे शेतकरी शेतीची उत्पादकता वाढवू शकत नाहीत. यावर मात करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्रिसूत्री सुचवली होती. ती त्रिसूत्री अशी होती,

१) शेतीसाठी लागणारे अवजार आधुनिक असले पाहिजे. पारंपरिक पद्धतीने केलेली शेती कधीच समृद्धी आणू शकणार नाही.

२) आधुनिकीकरण करण्यासाठी जमिनीच्या छोट्या-छोट्या तुकड्यांचे एकत्रिकरण होणे आवश्यक आहे.

३) शेतीला दर्जेदार बी-बियाणांची गरज आहे. त्याशिवाय शेती चांगली होऊ शकत नाही.

वरील तिन्ही गोष्टी शेतकऱ्यांना पुरवण्याची जबाबदारी सरकारची असेल. थोडक्यात शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणारा खर्च सरकारने केला पाहिजे, ही सरकारची प्राथमिकता असायला पाहिजे, असे विचार बाबासाहेबांनी मांडले होते. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे शेतमालाला हमी भाव देण्यापेक्षा शेतीसाठी लागणारा खर्च सरकारने दिला पाहिजे. बाबासाहेबांनी १९४८ साली ही महत्त्वाची सूचना केली होती. आजच्या काळात बाबासाहेबांच्या या विचारांचे महत्त्व जाणवते. तेलंगणासारख्या राज्याने तब्बल ७४ वर्षांनंतर बाबासाहेबांचा शेतीविचार स्वीकारला. केंद्र सरकारने उशिरा का होईना, मात्र शेतकऱ्यांना तुटपुंजी रक्कम देणे सुरू केले आहे. "२१ व्या शतकात भारत जी प्रगती करतोय ती बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संविधानामुळे". आपल्या देशात बहुतांश भागात पावसाच्या पाण्यावर शेती अवलंबून आहे. पाऊस हवा असेल तर जंगल क्षेत्र निर्माण करणे गरजेचे आहे, असे डॉ. बाबासाहेबांनी ७ दशकांपूर्वी लिहून ठेवलेय. ते पुढे म्हणतात, सरकारने वनीकरणाचा कार्यक्रम तातडीने हाती घेण्याची गरज आहे. अनेक राज्य सरकारांना दुष्काळी परिस्थितीनंतर याची जाणीव आली. आज अनेक राज्यांनी वनीकरण, वृक्ष लागवडीच्या मोहिमा हाती घेतल्याचे दिसते.

समारोप :

सत्याचे सर्वगुण भावाचे, दुरदृष्टीचे, बुद्धीमत्तेचे, मानवतावादी, तत्वचिंतकांचे, राष्ट्रभक्तीचे, राष्ट्रहिताचे आणि सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी आपले जीवन समर्पित करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य म्हणजे भारताच्या इतिहासातील एक गौरवशाली पर्व आहे. पण अनेकांना बाबासाहेब हे शेतकऱ्यांचे देखील कैवारी होते, हे अजूनही माहीत नाही, ही एक मोठी शोकांतिका म्हणावी लागेल. आज सरकारने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शेतीविषयक सूचनांची व विचारांची अंमलबजावणी केली, तर शेती व ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचे परिवर्तन नक्कीच घडेल, असा मला विश्वास वाटतो. सध्यात होत असलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, शेती समोरचे प्रश्न यांचा विचार केला, तर आजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्मरण प्रेरणादायी ठरणारेच आहे, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. समाजातील तळागाळातील सामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत हे विचार पोहचवणे आणि त्या विचारांची अंमलबजावणी होण्यासाठी, हा माझा आशावादी प्रयत्न. हा लेख लिहिण्यासाठी ज्यांनी नकळत नकळत सहकार्य केले, त्या सर्वांनी मी मनःपूर्वक ऋणात आहे.

सर्वांना सर्वकाळ शुभेच्छा!!!

संदर्भ साहित्य :

- शेतकऱ्यांचे बाबासाहेब - श्री. दत्तात्रेय गायकवाड .
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर आणि २१ वे शतक - श्री. गिरीश जाखोटिया
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर - नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान - श्री. सुखदेव थोरात.
- प्रज्ञासूर्य डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.. नरेंद्र जाधव.
- शेतकरी-डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर- श्री. विकास देशमुख.
- शेतकऱ्यांचे बाबासाहेब- प्रो.डॉ.. सतिश जाधव.
- शेतकऱ्यांचे कैवारी- बाबासाहेब- श्री. नवनाथ रेपे.

बोलदुवे :

- शेती, शेतकरी आणि डॉ.. बाबासाहेब- अग्रलेख.
- संपादन- गोरक्षनाथ ठाकरे.
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर संपूर्ण वाङ्मय(२१खंड).
- सामाजिक चळवळींचा विचार संवाद- लोकसत्ता वर्तमानपत्र.
- डॉ.. नितिन राऊत(ऊर्जामंत्रीमहाराष्ट्र) यांचा वर्तमानपत्रातील संवाद.
- www.loksatta.com
- www.google.com
- Maharashtra Time - ५।० २।२०२१
- www.bookganga.com
- www.goodreads.com